

VIER MAAL NEDERLAND

AARDE WATER LUCHT VUUR

Gerard de Kleijn

Inhoud

I	IDENTITEIT	
4	Dé Nederlander bestaat niet	Vissers en boeren
6	Zo zijn onze manieren	Tweeërlei spel
8	Bepalende factoren	Moestuin
10	Regionale verschillen	De heide bij Wolfheze
12	Jacob Maris	Schelpenvissen
II	AARDE	
14	Een egalitair land	De kleigravers
16	Turf	Turfstekende boeren in het laagveen
18	Koe	Koeien in een drassig weiland
III	WATER	
20	Een maakbare samenleving	De scheepstimmerwerf
22	Waterwerk	Landschap met overtoom
24	Sluis	Souvenir d’Amsterdam
IV	LUCHT	
26	Stadslucht maakt vrij	Schaatswedstrijd voor vrouwen
28	Stadspoort	Stadspoort te Leerdam
30	Protest	Weg met JP Coen
V	VUUR	
32	Gezelligheid	De koekenbakster
34	Trekschuit	De zwaai kom
36	Schaats	Ijsvermaak
VI	TUSSENSTAND	
38	Vier elementen	
VII	SCHUIVENDE PANELEN	
40	Vervreemding	Gezicht op Den Haag
42	Hollandisering	De Dam in Amsterdam
44	Individualisering	Jonge vrouw, uitkijkend over zee
46	Migratie	Twee loonwerkers
48	Polarisatie	Slag tegen de Turken
50	Politisering	De wapensmid
52	Ruimtelijke ordening	Hedwigepolder
54	Balanceren	De schelpenvisser
VIII	WIE WIJ WILLEN ZIJN	
56	Het verhaal	Stadsburgers
58	Vorbij de stadspoort	Artikel 1
60	Vorbij de koe	Eend
62	Vorbij de schaats	OV-fiets
64	Vorbij de pannenkoek	Pizza Máxima
66	Vorbij Coen	Moments Contained
68	Nederland kantelt	Vijf scenario’s
IX	KWARTETTEN	
70	Toen	
71	Nu	
X	STELLINGNAME	
72	Stellingen	Thorbecke
76	Samenvatting	Nederland in 2200
82	Boekenlijst	

Zoektocht

Toen vijf stadsmusea in 2016 besloten een reeks tentoonstellingen rond de identiteit van Nederland op te zetten, was het identiteitsdebat al jarenlang gaande, maar nog lang niet zo gepolariseerd als in volgende jaren. Onze gedachte was om de nationale identiteit te benaderen via de vier elementen; aarde, water, lucht, vuur. We konden putten uit het rijke bezit van het Rijksmuseum en stelden daarmee een serie reizende tentoonstellingen samen, achtereenvolgens getiteld Lage Landen, Koele Wateren, Hoge Luchten, Hete Vuren. Het werd een acht jaar durende rondreis met 20 tentoonstellingen in uiteindelijk zes musea; Museum het Hannemahuis, Stedelijk Museum Zutphen, Westfries Museum, Museum Gouda, Museum het Markiezenhof, Limburgs Museum. De serie *Vier Elementen* ging van start in 2018.

In totaal zijn 150 schilderijen uit het depot van het Rijksmuseum op rondreis geweest. Landschappen, zeegezichten, stadsgezichten en genrestukken. We combineerden deze klassieke kunstwerken met werk van hedendaagse kunstenaars om het verhaal naar het heden te trekken; ontwerpers, beeldend kunstenaars, landschapsarchitecten, filmmakers, videokunstenaars, singer-songwriters. Voor historische diepgang en reflectie zorgden de professoren Paul Schnabel, Auke van der Woud, James Kennedy, Maarten Prak en Joop Goudsblom. In 2025 wordt de reis beëindigd in het Limburgs Museum en dan zullen meer dan 300.000 bezoekers de reeks bezocht hebben.

Tijdens onze zoektocht heb ik met 260 bezoekers uitgebreid gesproken. Open gesprekken. Onvermijdelijk sijpelde in de gesprekken over wat typisch Nederlands is een nostalgisch element naar binnen, een verlangen naar het Nederland van vroeger, naar het landschap van vroeger en naar de saamhorigheid van vroeger. Als bedreigend voor de nationale identiteit scoorden drie zorgen het hoogst: de zorg over de individualisering in de samenleving, de zorg over migratie, de zorg over klimaatverandering. Anderzijds werd met gepaste trots gesproken over enkele eigenschappen die kenmerkend geacht worden voor Nederland, zoals onze waterwerken en de gelijkwaardigheid tussen man en vrouw.

Dit is mijn eindverslag van de zoektocht en de gevoerde gesprekken. Met dank aan mijn gespreksgenoten en met dank aan alle medewerkers en vrijwilligers van de zes samenwerkende musea in Nederland en met dank aan de collega's van het Rijksmuseum en in het bijzonder senior conservator Jenny Reynaerts.

Gerard de Kleijn
projectleider stichting
De zes samenwerkende musea van Nederland
schattenuithetrijs.nl
Amersfoort, 2024

Gerard de Kleijn

Nederlanderschap
Grondwet, artikel 2.1
De wet regelt wie Nederlander is.

Dé Nederlander bestaat niet

Toen de directeurs van vijf stadsmusea in Nederland in 2016 de koppen bij elkaar staken om rond een gezamenlijke tentoonstelling een gezamenlijke vraagstelling te formuleren, sloten zij aan bij een toen actueel onderwerp van debat: de identiteit van Nederland. Zij vermoedden op dat moment nog niet dat de discussie in de daaropvolgende jaren zo hardnekkig en fel gevoerd zou worden. Het debat is niet meer weg te denken uit de kolommen van de kranten, de ingezonden brieven, de politiek, de media. De musea wilden op zoek naar de specifieke identiteit van Nederland, aan de hand van de vier elementen: aarde, water, lucht, vuur. De vier elementen vormden ook de basis voor selectie van kunstwerken uit het bezit van het Rijksmuseum, te beginnen met de grond onder onze voeten (hoofdstuk II).

"Dé Nederlander bestaat niet", zei Máxima in 2007. In 2019 heb ik aan 100 bezoekers van de tentoonstelling Lage Landen in Bergen op Zoom de stelling van Máxima voorgelegd: Bent u het eens met de uitspraak van Máxima?

'Dé Nederlander bestaat niet'

Eens 70%	Oneens 30%
----------	------------

Mijn gesprekspartners herinneren zich haar uitspraak nog goed. Máxima legde het accent op dé Nederlander, maar haar stelling werd toch vaak begrepen alsof ze wilde zeggen de Néderlander bestaat niet. De meerderheid van mijn

gesprekspartners is het eens met Máxima. Echter, degenen die de stelling onderschrijven doen dit met geheel uiteenlopende argumenten. Veel bezoekers hebben haar uitspraak begrepen zoals bedoeld, en vinden dat er veel verschillen zijn tussen Nederlanders. Er bestaat niet één model Nederlander. Amsterdammers zijn anders dan Brabanders. Anderen zijn het ook eens met haar uitspraak, maar voegen nog het woordje 'meer' toe: "Dé Nederlander bestaat niet meer. Vroeger wel. Nu is het een mengelmoes geworden." Zo komt het gesprek al snel op de multiculturele samenleving en de onrust over degenen van buiten die zich niet aanpassen. De redenering is: Er zijn zoveel buitenlanders bij gekomen, dat dé Nederlander niet meer bestaat. Er is ook een groep die het gedecideerd niet eens is met de uitspraak van Máxima. Deze gesprekspartners vinden dat er zo veel overeenkomsten zijn tussen Nederlanders, dat je wel degelijk kunt spreken over dé Nederlander.

Arent Arentsz.; Vissers en boeren, 17e eeuw

Het schilderij geeft een overtuigend beeld van ons gecultiveerd landschap. Geen stuk grond blijft onbenut. Dat is echt Nederland, heel anders dan Frankrijk of Engeland.

(Taco Dibbits; Rijksmuseum, Amsterdam)

Zo zijn onze manieren

Wie aan een buitenlander, die nog niet zo lang in ons land woont, vraagt wat haar of hem opvalt aan Nederland, krijgt vaak het volgende antwoord: "Nederlanders zijn zo goed georganiseerd, ze komen altijd op tijd, ze vinden afspraken heel belangrijk, de wegen zijn goed onderhouden."
Of: "Nederlanders zijn zo direct, ze zeggen wat ze vinden, ze zijn niet zo beleefd, ze hebben een eigen mening en komen daar voor uit."

Of: "Nederlanders hebben weinig ontzag voor de politie, ze wachten niet op het groene licht, kinderen mogen door volwassenen heen praten."

Deze buitenlander zal niet gauw beginnen over de Nederlandse vlag of over het Wilhelmus of over de VOC en zelfs niet over Rembrandt.

Opvallend is dat door de eeuwen heen de observaties van reizigers en buitenlanders hetzelfde zijn gebleven. Blijkbaar is er toch iets opmerkelijks in onze manier van doen, al eeuwenlang. Onze identiteit mag dan onder druk staan, blijkbaar blijft onze manier van doen opvallend constant en zijn we daaraan herkenbaar. Ook Paul Schnabel noemt ons gebrek aan hoffelijkheid kenmerkend in het essay met de titel *Hoe eigenaardig is Nederland?*.

Veel bezoekers aan de tentoonstelling in Bergen op Zoom zijn het hartgrondig eens met deze stelling van Schnabel.

Iemand zegt het zo: "In het vliegtuig heen, begin ik me al te schamen voor mijn landgenoten."

Mijn gesprekspartners vinden Nederlanders in het buitenland luidruchtig en bot, op het arrogante af. Meestal maakt men een uitzondering voor het eigen gedrag, al zegt een enkeling: "Ik betrap me er zelf ook op."

Meerdere bezoekers zeggen dat Belgen en Vlamingen hoffelijker en charmanter zijn dan de Nederlanders. Toch deelt niet iedereen deze mening. Er wordt ook opgemerkt: "Engelsen en Russen zijn nog veel erger." En ook: "Je kunt niet zo veralgemeniseren. De stelling klopt voor Hollanders en Amsterdammers, maar niet voor Brabanders en Groningers." Een enkeling interpreteert de stelling positief: "Wij Nederlanders zijn nu eenmaal heel direct in de omgang."

Bezoekers van Museum het Hannemahuis vinden bijgaand schilderij van Jan Steen typerend voor Nederland. Ze wijzen op het gezelschapsspel, het drankmisbruik, het grensoverschrijdend gedrag van de herbergier, de ontspannen sfeer. 'Lekker dom doen in de kroeg', dat noemt een jongere bezoeker wel echt Nederlands. Volgens Herman Pleij staan Nederlanders inderdaad al sinds de middeleeuwen bekend om hun lomphheid, gulzigheid en zuipgedrag.

We zijn allemaal nieuwkomers in een geschiedenis die we niet hebben gemaakt. Ongeacht herkomst kan iedereen zich dat verleden toe-eigenen om hier een toekomst op te bouwen.

(Paul Scheffer; NRC, 19.06.2019)

Bepalende factoren

In mijn gesprekken met bezoekers sluit ik aan bij de benadering van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) over de Nederlandse identiteit als 'het geheel van beelden over wat Nederland is en niet is, wat Nederland zou moeten zijn en wat niet, en de al dan niet gedeelde identificatie daarmee' (SCP; *Denkend aan Nederland*, 2019). Vijf bepalende factoren komen in mijn gesprekken met bezoekers regelmatig terug: een gemeenschappelijke geschiedenis, een gemeenschappelijk grondgebied, een gemeenschappelijke taal, gemeenschappelijke waarden, gemeenschappelijke rituelen.

1. **Geschiedenis** Meerdere gesprekspartners wijzen op de rol van het 'water' in de geschiedenis van Nederland. Het water heeft ons gemaakt tot wie we zijn en wij hebben het land gemaakt tot wat het is. Dit is een heroïsch element van onze identiteit. Ook de onafhankelijkheidsstrijd tegen de Spanjaarden (80-jarige oorlog) is een wezenlijk onderdeel van onze geschiedenis.
2. **Grondgebied** Nederland is een klein land. Het land is grotendeels vlak en ordelijk ingericht. We leven in een delta; Europese rivieren waaieren uit over ons land en stromen in zee. Onze dijken en deltawerken en polder-sloten vormen het skelet van onze natie. Het landschap is een belangrijke bron voor gevoelens van verbondenheid en identificatie.

3. **Taal** Men vindt het belangrijk dat we elkaar kunnen verstaan. Nieuwkomers horen de Nederlandse taal te leren, is de communis opinio.
4. **Waarden** 'Waarden en normen' worden door mijn gesprekspartners in een gesprek over identiteit heel belangrijk gevonden. Het gesprek gaat vooral over gemeenschappelijke waarden zoals de gelijkwaardigheid van man en vrouw en over de vrijheid van meningsuiting.
5. **Rituelen** Koningsdag, Elfstedentocht, twee minuten stilte op 4 mei, het Sinterklaasfeest. Elk land heeft zo zijn eigen rituelen. Met rituelen wordt de gemeenschappelijkheid beleefd.

Op de heide bij Wolfsheze zijn zware Wodanseiken te zien, de beroemdste bomen van Nederland. Bilders is de naamgever van deze eiken

(J.J.Hellevoort; *De wortels van ons land*, 2022)

Regionale verschillen

Uit onderzoek blijkt dat Friezen en Groningers zich zeer verbonden voelen met de weilanden en wolkenluchten en de Wadden. Dat is hun Nederland. De Drent hecht veel meer aan de heide. De Flevolanders voelen verbinding met de geschiedenis van hun polder. De Gelderlander denkt bij een typisch Nederlands landschap allereerst aan de Veluwe. Zeeuwen en Zuid-Hollanders denken aan de polders, de rivieren en de duinen. Zo associëren Amsterdammers Nederland met de Amsterdamse grachten en Rotterdammers met de Rotterdamse Haven. Alleen Brabanders en Limburgers lijken minder te hechten aan het landschap als verbindende factor (Jeanet Kullberg; *Het Nederlandse landschap en Nederlandse identiteit*, SCP, 2019).

Op de vraag naar de identiteit in het Brabantse Markiezenhof, begonnen veel bezoekers over het verschil tussen het Zuiden en het Westen, tussen de Brabant en de Randstad. Volgens deze bezoekers zijn Brabanders, Limburgers en Vlamingen veel gemoedelijker dan de mensen uit de Randstad, en zeker dan de Amsterdammers. Hollanders zijn arroganter en luidruchtiger. Men wil niet geïdentificeerd worden met de problematiek van boven de rivieren, de problemen met buitenlanders. Men heeft het gevoel dat Holland oprukt, een niet gewenste levenswijze opdringt. Men wil de eigen Brabantse, bourgondische levensstijl hooghouden.

Dit wij-zij-sentiment is deels historisch te verklaren vanuit de tijd van de opstand tegen de Spaanse koning, ruim 450 jaar geleden. Dit verzet kwam vooral van de Zeeuwse geuzen, de Hollandse steden en enkele edelen. Na de tachtigjarige oorlog was het gewest Holland dominant. Noord-Brabant, Zeeuws-Vlaanderen en Limburg werden 'bezet' door Holland, de katholieke godsdienst werd verboden en vertegenwoordiging in de Staten-Generaal was uitgesloten. Pas sinds 1813 hebben alle Nederlandse provincies een gelijke status. Ondanks deze gelijkheid voor de wet en ondanks de economische motor van de Brainport Eindhoven/ASML, blijft er een sentiment en soms ressentiment bestaan dat resulteert in achterdocht en minderwaardigheidsgevoelens. Het gevoel de aansluiting met vooruitgang te missen en tegelijkertijd de opvatting dat het eigene bedreigd wordt. Bewoners van de provincies buiten Holland voelen zich niet minder met Nederland verbonden, maar ervaren wel dat er in de Randstad maar weinig waardering en respect is voor hun regio (SCP, 2024).

Jacob Maris

Van alle schilders in de serie Vier Elementen is Jacob Maris de enige die in alle vier afleveringen voorkomt. Blijkbaar zit hij dicht op de huid van de identiteit van Nederland met zijn werk in de polder, zijn strandgezichten, zijn stadsgezichten, zijn havengezichten en zijn huiselijke taferelen. Wanneer Nederland getypeerd wordt als vlak, waterig, grijs of gezellig, dan is Jacob Maris onze man om dat te bewijzen. Hij is in de serie aanwezig met veertien schilderijen, ver voor Anton Mauve, die met zeven schilderijen aanwezig is.

Jacob Maris (1837-1899) is de oudste van de drie schilderende broers, Jacob, Matthijs, Willem. *Polder na onweer* is het natste, meest frisse en fonkelende werk dat Jacob Maris ooit geschilderd

kalkovens om te verbranden tot kalk. De kalk zal worden gebruikt in de bouw. *De Schreierstoren aan de Buitenkant te Amsterdam* laat ook weer dreigende wolkenpartijen zien en een streepje licht op de gevellijst links. Jacob Maris nam het nooit zo nauw met een realistische weergave. Een typerende uitspraak van hem is: "Waarom zou ik zelf mijn eigen steden niet mogen bouwen." *Moe gewaakt*. Bij het licht van één enkele kaars is ook moeder in slaap gevallen. Achter haar hangt een uitgewassen luier te drogen over een stoofje, waarin de kooltjes niet langer meer gloeien.

De Franse schrijver Théophile Gautier zei het al: "De hemel neemt in Holland een immense ruimte in, en de aarde trekt alleen maar een dunne lijn aan de onderkant van dit kader." Wat dit betreft is het ruimtelijk beeld van Nederland de afgelopen honderd jaar ingrijpend gewijzigd. De horizon is geen dunne doorgetrokken lijn meer. De lijn wordt doorbroken door hoogbouw op het land en windturbines op

Lage Landen
Polder na onweer

Koele Wateren
Schelpenvissen

Hoge Luchten
De Schreierstoren

Hete Vuren
Moe gewaakt

heeft. Er valt net een streepje licht op een roeiboot in het water. De lucht weerspiegelt in de plas. Hollandser kan haast niet. Polder, plas, roeibootje, knotwilg, molen in de verte. *Schelpenvissen* is meer lucht dan zee en strand. Een imposante lucht op dit grote, bijna vierkante doek, 115 x 128 cm. In de branding van de Noordzee zijn de schelpenvissers bezig. Hun vangst wordt verzameld in de gereedstaande kar. De schelpen zijn bestemd voor de

zee. Het protest tegen de bouw van windmolens is niet louter gebaseerd op 'niet in mijn achtertuin', maar heeft ook alles te maken met de aantasting van het traditionele zelfbeeld van Holland. Zo voorvoelden veel schilders het aan het einde van de negentiende eeuw ook. Zij schilderden een landschap dat nog net te zien was, maar dat al snel doorkruist zou worden door de aanleg van spoorlijnen, luchthavens, flatwijken, bedrijven-terreinen en windmolenparken.

Jacob Maris; *Schelpenvissen*, 19e eeuw

Grondwet, artikel 1
Allen die zich in Nederland bevinden, worden
in gelijke gevallen gelijk behandeld.

Een egalitair land

Nederland is gebouwd op klei en veen en zand. Het land is vlak, de horizontale lijn overheerst. Het land is recht getrokken, ontwaterd, verkaveld, gecultiveerd. In dat lage land wonen Nederlanders, waarover Abdelkader Benali zei: "Nederlanders zijn minimalisten, met een hang naar een egalitaire samenleving" (Trouw, 09.02.2017). Nederland is een egalitair land. Nederlanders houden niet van grote verschillen in vermogen en inkomen. Nederlanders hebben een afkeer van dikdoenerij, protserigheid. Zo plat als ons land is, zo plat is ook onze hiërarchie. Gelijkheid staat in de Nederlandse Grondwet bovenaan, artikel 1. Nederlanders hebben over het algemeen een hekel aan groot machtsvertoon, storen zich aan bonussen voor bankiers, hebben weinig onzag voor autoriteit, hebben graag inspraak. Statussymbolen zijn verdacht, de koning moet belasting betalen, kinderen worden aangemoedigd een eigen mening te hebben. Gelijkheid tussen man en vrouw staat hoog in het vaandel.

Onder de bezoekers van de reizende tentoonstelling Lage Landen bestaat grote overeenstemming over de waarde van artikel 1 van de Grondwet. Elke Nederlander is gelijk voor de wet. Dat is een bindend en verbindend principe. Op de vraag naar wat Nederlanders bindt, stemmen dan ook de meeste bezoekers in met de volgende uitspraken:

- Nederlanders zijn gehecht aan hun vlakke land, de stranden, de rivieren, de wolkenluchten
- Nederlanders delen dezelfde geschiedenis
- Nederlanders spreken dezelfde taal

17 miljoen mensen op dat kleine stukje aarde, die schrijf je niet de wetten voor, die laat je in hun waarde, ons alternatieve volkslied; in 2020 tijdens de lockdown nog eens vertolkt door zangeres Davina Michelle.

Tijdens de gesprekken worden twee waarschuwingen uitgesproken; gele kaarten voor de identiteit van Nederland.

- Toename van het aantal migranten dat zeer gebrekkig Nederlands spreekt, is een bedreiging voor Nederland als gemeenschap.
- De rijken worden rijker. De ongelijkheid in vermogen loopt uit de hand. Dat knaagt aan Nederland.

Atelier NL; *De kleigravers*, 2018

Tijdens Lage Landen gingen Nadine Sterk en Lonny van Ryswyck (Atelier NL) voor M5 een fysieke relatie aan met de klei en het zand uit de omgeving van de musea. In samenwerking met tegelfabriek Albarello ontwierp en produceerde Atelier NL voor Museum het Hannemahuis een moderne tegel. Lonny van Ryswyck: "Het Nederlandse landschap in moderne beeldtaal"

Turf

In de serie van 150 schilderijen over aarde, water, lucht en vuur is er één schilderij dat nog het best de vier uiterlijke elementen van de identiteit van Nederland uitbeeldt. Het is een klein schilderij, nog geen 29 cm bij nog geen 38 cm. We toonden dit schilderij tijdens Lage Landen, maar het had net zozeer gepast bij Koele Wateren of Hoge Luchten of Hete Vuren. Het is een schilderij van de vrij onbekende schilder Hendrik Willem Schweickhardt uit de 18e eeuw. In het Rijksmuseum lopen de meeste bezoekers eraan voorbij. Het schilderij heet volmondig *Landschap met vissers en turfstekende boeren in het laagveen*. De titel dekt de lading; het verbeeldt niet een hoogtepunt uit de vaderlandse geschiedenis, maar toont eenvoudige mensen die aan het werk zijn. Het schilderij maakt nog geen 25 jaar deel uit van de collectie Nederland, aangekocht in 1999. Voor zover bekend, heeft Schweickhardt niet een specifieke plek vastgelegd, maar een typerend landschap geschilderd. Een uitgestrekt gebied met laagveen, ergens in de delta, onder de zeespiegel. Een vlak, moerassig land, het kan gezien zijn in West-Friesland of in het Groene

Hart van Holland of elders. Niemand van de conservatoren van M6 of bezoekers heeft een specifieke plek kunnen detecteren. Er is net zoveel waterplas als laagland te zien, en veel meer lucht. De horizon ligt laag, de wolkenlucht beslaat driekwart van het doek, waardoor het schilderij in de herinnering als veel groter blijft hangen dan het in werkelijkheid is. Een boer in een bootje is bezig turfbrig op te baggeren uit het water. Die turf wordt over het land uitgespreid en een vrouw loopt het veen te stampvoeten tot een harde massa. Een andere man is met zijn spade bezig de turf in verhandelbare blokken te steken en te stapelen om te drogen. In de verte kringelt er rook uit de schoorsteen van een huis, waar de turf als brandstof dient. Aarde, water, lucht, vuur; allemaal op een klein paneel, bijna een infographic.

Hendrik W. Schweickhardt werd geboren in Duitsland, verhuisde met zijn ouders op vierjarige leeftijd naar Den Haag, trouwde in Scheveningen en werkte, schilderde en tekende in Den Haag, Parijs en Londen. Hij was geen hoogvlieger, al kon hij verdienstelijk tekenen. Toen hij 37 jaar was schilderde hij misschien wel zijn beste werk, deze parel.

Turf is een volumineus product. In vergelijking met andere landen waren er in de Nederlanden veel waterwegen waardoor het vervoer van turf zonder hoge vervoerskosten kon plaatsvinden. Er is een direct verband aantoonbaar tussen de mogelijkheid om turf als brandstof te benutten en de bloei van de Hollandse steden tijdens de Republiek. De beschikbaarheid van energie is de doorslaggevende factor in de verstedelijking van Holland en Vlaanderen vanaf de zestiende eeuw.

(J. Goudsblom; *Vuur en beschaving*, 2015)

Hendrik Willem Schweickhardt; *Vissers en turfstekende boeren in het laagveen*, 18e eeuw

Koe

In de zoektocht naar de identiteit van Nederland zijn we heel veel koeien tegengekomen. Ook paarden en schapen en honden en vissen, maar vooral opmerkelijk veel koeien. Op 15 van de 150 schilderijen staan een of meestal meerdere koeien afgebeeld. Nederlanders houden van koeien. Dat was al in de zeventiende eeuw zo, dat is nog steeds zo. In het decoratieprogramma voor het Stadhuis van Amsterdam werd de koe ingezet als nationaal symbool van welvaart.

Tijdens de expositie Lage Landen heb ik aan honderd bezoekers de vraag voorgelegd welk schilderij men het meest associeerde met Nederland. En dat was overduidelijk een schilderij van Willem Maris, *Koeien in een drassig weiland*. Willem Maris is onder de landschapsschilders de kampioen koeienschilder. Als er kritiek kwam op zijn onderwerpkeuze, riposteerde Willem Maris met de uitspraak: "Ik schilder geen koeien, ik schilder het licht." Willem Maris schilderde bijna zijn hele leven in de omgeving van zijn geboorteplaats Den Haag. Volgens zeggen, kende hij er niet alleen alle weggetjes in de omgeving, maar ook de namen van alle koeien.

Bezoekers herkennen in Willem Maris de 'lyrische vertolker van het Hollandse landschap'. Hij maakt een compositie met weilanden, koeien, een sloot, riet, wilgenloof, pinksterbloemen en hoge luchten. Met de roze pinksterbloemen in het veld roept Maris de stemming van het vroege voorjaar op. De koeien staan met de poten in de klei, lekker zompig. Het beeld herinnert aan de tijd dat de weilanden nog vol verschillende grassoorten en bloemen waren, de tijd vóór de herverkaveling, de tijd dat de koeien veel vaker in de wei te zien waren, de tijd dat de koe nog niet geassocieerd werd met ammoniak uitstoot en stikstofproblematiek.

Landschapschilders hebben heel veel bijgedragen aan ons ideaalplaatje van het boerenland. Paulus Potter en Albert Cuyp en Willem Maris hebben met hun beelden van een idyllisch landschap niet alleen ons, maar ook kunstliefhebbers in het buitenland verleid. Hun beelden zitten in ons collectieve geheugen. De populariteit van de koe verklaart mede waarom veel boerenprotesten kunnen rekenen op sympathie. 'Melk is goed voor elk'. De koe is voor de Nederlander nog net geen heilig dier, maar het scheelt niet veel.

Anno 2022 zijn er ongeveer 1,5 miljoen melkkoeien in Nederland. Een gemiddelde rundveehouder exploiteert 150 koeien. In de tijd van Willem Maris lagen die verhoudingen heel anders. Rond 1900 had een boer misschien tien koeien. En die koeien gaven 2500 liter melk per jaar. Nu 'geven' de koeien 9.000 liter melk per jaar. In die honderd jaar zijn de boerenbedrijven enorm veel groter geworden en worden de koeien veel meer uitgemolken.

Canon van Nederland, hoofdlijn I

In een land doorsneden met grote rivieren en voor de helft onder zeeniveau, bepaalt het water goeddeels hoe we wonen en werken. Om droge voeten te houden is samenwerken aan waterbeheer hier noodzakelijk. Het risico op een overstroming, zout of zoet, is nog altijd niet ver weg. Hoe lang zijn we veilig achter onze dijken en dammen?

Een maakbare samenleving

Het geloof in de maakbare samenleving is een tijd weg-geweest, privatisering en marktwerking vierden feest. Het tij is aan het keren. De roep om een sturende overheid neemt sinds 2020 toe. Er is vraag naar ruimtelijke ordening om de vele claims op de schaarse ruimte af te wegen. Er is vraag naar klimaatbeleid om de dreiging van een stijgende zeespiegel te beantwoorden.

Nederland kan bogen op een rijke traditie van ruimtelijke ordening, stedenbouw, volkshuisvesting, waterhuishouding. We moeten wel. We liggen in de laagste delta ter wereld met heel veel bewoners per vierkante kilometer. Drie grote rivieren stromen door ons land, de Schelde, de Maas, de Rijn. Zestig procent van ons land kan onder water lopen als we niets doen ter bescherming. Dijken en polders behoren tot onze dagelijkse leefomgeving. Dankzij eeuwenlange inspanningen van Waterschappen en dankzij visionaire ingenieurs als Lely (Afsluitdijk) en Van Veen (Deltaplan) is Nederland leefbaar. Luctor et emergo.

Watersnoden waren er regelmatig; de Sint Elisabethvloed van 1421, de Allerheiligenvloed van 1570, de Kerstvloed van 1717, de Stormvloed van 1825, de Watersnoodramp van 1953. Elke watersnood is een impuls voor de nationale identiteit (Lotte Jensen; *Wij en het water*, 2022). Door samen te werken, te anticiperen en te reageren, werd er steeds meer land op het water veroverd. Monniken, boeren, landheren, dijkgraven,

ingenieurs en landschapsarchitecten hebben in de loop der eeuwen in Nederland de oppervlakte verhouding tussen aarde en water bepaald. De Westfriese Omringdijk (126 kilometer) was een van de allergrootste waterbouwkundige werken uit de middeleeuwen. De inpoldering van de Beemster in de zeventiende eeuw was ook een prestatie van formaat. De aanleg van de Afsluitdijk was eveneens een primeur; nog nooit eerder was er in de wereld in open getijdewater zo'n lange afsluitdam gebouwd. De spectaculaire stormvloedkering, de Oosterscheludedam, vijftig jaar na de Afsluitdijk, wordt wel het achtste wereldwonder genoemd. In het begin van de 21e eeuw is het project 'Ruimte voor de rivier' opgeleverd, minder macho en meer judo, en ook weer een voorbeeld stellend project voor de wereldwijde wateropgave.

Waterwerk

Een groot (120x169 cm), onbekend schilderij trok tijdens de expositie Koele Wateren opvallend veel aandacht. Het polderlandschap op het schilderij wordt gedomineerd door een houten stelling, even buiten een dorpskern. Het is een overtoom, een sterk staaltje Nederlands vernuft; de constructie bestaat uit een rad en twee glijbanen. Sinds het begin van de zeventiende eeuw konden met dergelijke constructies vaartuigen uit het water over de dijk worden gesleept. Hiermee werd zonder schutsluis het hoogteverschil tussen twee waterwegen overbrugd.

De locatie en de schilder zijn onbekend. Ook een oproep aan de bezoekers van de tentoonstelling Koele Wateren in het Westfries Museum om een suggestie te doen (wie herkent de plek, de kerktoren misschien) heeft niets opgeleverd. Het vermoeden is wel dat het schilderij is ontstaan in Noord-Holland. In West-Friesland waren er vele overtooms. De meeste zijn verdwenen. Bij Venhuizen is nog een overtoom uit de achttiende eeuw te zien, in gerestaureerde staat. Mogelijk heeft een schilder uit de Haarlemse school dit grote vergezicht geschilderd. Adriaen van de Velde?

De 'Overtoom' is een begrip in Amsterdam; een drukke verkeersader richting centrum. Vroeger was het een vaart, de Overtoomse Vaart. Kippenboeren, fruittelers en groenteboeren moesten hun volgeladen schuiten met spierkracht over de dijk aan de rand van de stad duwen en slepen om via de Vaart hun marktplaats te bereiken.

Het is niet verwonderlijk dat de bezoekers zo gefascineerd waren door dit onbekende schilderij. Uit het onderzoek *Denkend aan Nederland* (SCP, 2019) is gebleken dat Nederlanders trots zijn op hun waterwerken. De Waalbrug bij Nijmegen, de Hef van Rotterdam, de sluizen bij IJmuiden, de Afsluitdijk, de Deltawerken, de Maeslantkering. Stuk voor stuk 'kunstwerken', waarmee je je kunt identificeren en waarmee je in het buitenland bewondering oogst. Nederland is niet alleen een land van boeren en vissers, dominees en kooplieden, maar vooral ook van ingenieurs. En die laatsten staan in hoog aanzien. Nog steeds.

Landschap met overtoom, geschilderd rond 1660; schilder onbekend

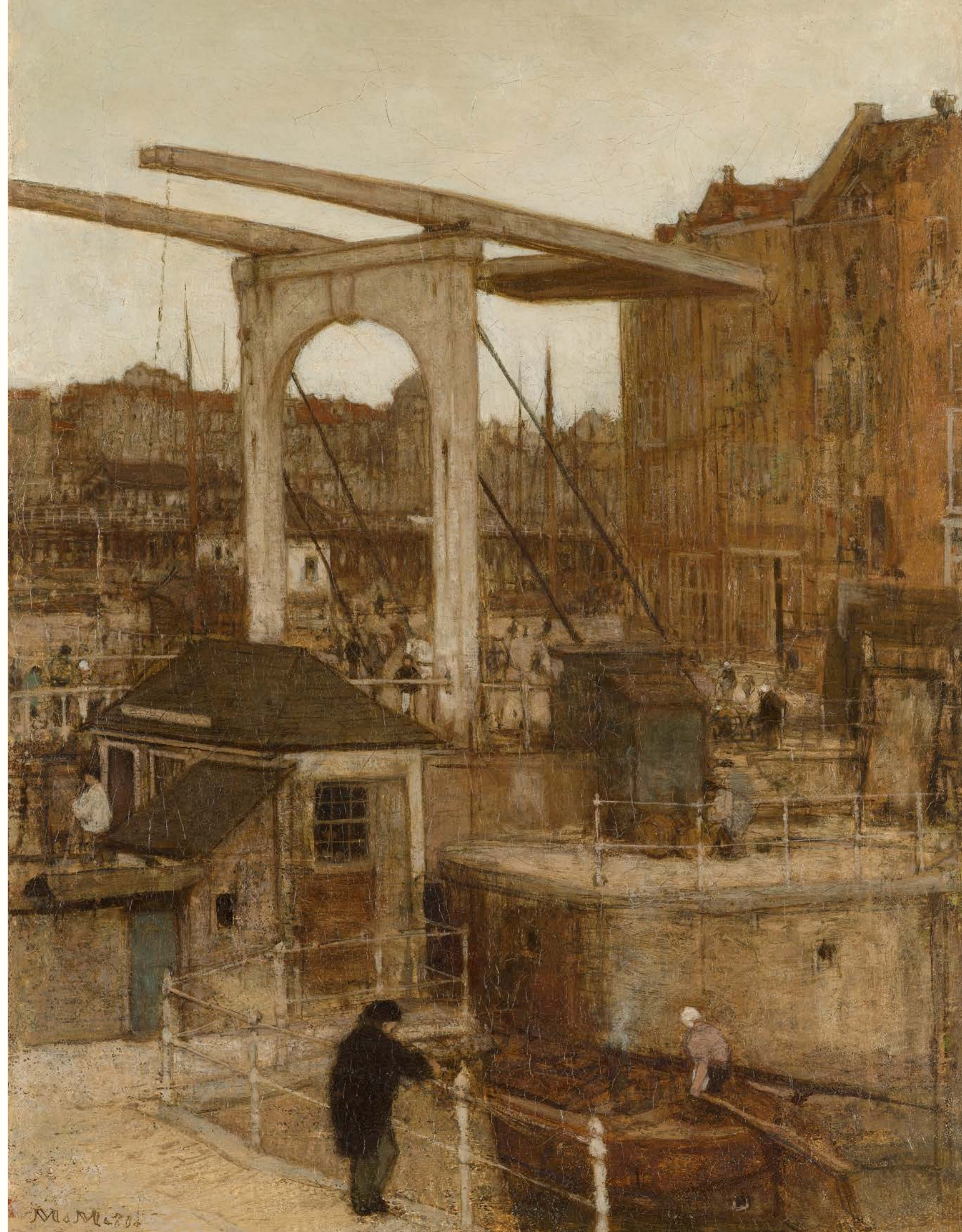
Sluis

Als iemand mij zou vragen welk schilderij uit de selectie van 150 schatten uit het Rijks mij het meest raakt, dan zou ik de Haarlemmersluis van Matthijs Maris kiezen. Ik heb lang in Amsterdam gewoond, in de Eerste Tuindwarsstraat, in de Sluisstraat en op de Singel. Ik heb er veel gedwaald langs de grachten, over de eilanden, langs het IJ. Ik kan me vereenzelvigen met dat mannetje aan de leuning, peinzend. De Brouwersgracht, de Haarlemmerdijk, de Singel, die buurt. Hoewel in Den Haag geboren, heb ik me nooit Hagenaar of Hagenees gevoeld. Toen ik in Amsterdam ging wonen in de Jordaan, voelde ik me wel Amsterdammer.

Zo geliefd als Amsterdam in het buitenland is, zo apart is Amsterdam buiten Amsterdam in Nederland. Bijna niemand van de honderd bezoekers in Stedelijk Museum Zutphen die ik spreek, kiest voor een prachtig schilderij van de Dam in Amsterdam (blz. 43) als symbool van onze nationale identiteit. Men vindt dat te Amsterdams. Slechts een enkeling onder de bezoekers ziet in het Stadhuis op de Dam 'het ontstaan van Nederland'. Buiten Amsterdam in Nederland wordt Amsterdam eerder geassocieerd met arrogantie, elite, grachtengordel of Ajax, dan met vrijheid, Februaristaking, cultuur of Anne Frank.

Matthijs Maris schetst een stad die op palen is gebouwd, langs de Amstel opgetrokken, gemetselde huizen, een havenstad. Een lijnenspel van ophaalbruggen, sluizen, grachten, boten, straten, pakhuizen, kademuren. Er is geen boom te bekennen.

Matthijs Maris schilderde dit Amsterdamse stadsgezicht uit zijn hoofd in Parijs. Hij produceerde dit werk in zeven dagen, puur om wat geld te verdienen. Hij was zo arm als een rat. Jacob Maris en Willem Maris, zijn broers, schilderden Nederland zoals veel kijkers het graag zien: koeien in het voorjaar, schelpenvissers op het strand, imposante wolkenformaties. Anders dan zijn broers deed Matthijs Maris geen concessies aan de smaak van het publiek. Toch leverde hij met deze Haarlemmersluis een klein meesterwerk af. Nederland is een door mensenhanden gemaakt land, Amsterdam is een gemaakte stad. Ontworpen op de tekentafel. Onttrokken aan het water. Opgetrokken met de grondstoffen uit de omgeving, het zand, het hout, de rivierklei. Maris heeft de kleuren van zand, hout en klei gebruikt om zijn herinnering aan een gemaakte stad vast te leggen. Briljant.

Grondwet, artikel 7
Niemand heeft voorafgaand verlof nodig om door de drukpers
gedachten of gevoelens te openbaren, behoudens ieders
verantwoordelijkheid volgens de wet.

Stadslucht maakt vrij

Het uiterlijk van Nederland wordt niet alleen gekenmerkt door de rivieren, de polders, de ligging aan zee en de wolkenluchten, maar ook door de vele historische stadjes en steden die als spikkels in het landschap liggen. Nederland is van oudsher een stedenland. De Republiek was een natie van steden en stedelingen, schrijft prof. Maarten Prak in zijn boek *Vrijheid en geldingsdrang in de Gouden Eeuw*. Het waren trotse, vrijheidslievende steden met stadsrechten, zoals Harlingen, Zutphen, Hoorn, Gouda, Bergen op Zoom, Venlo. 'Stadslucht maakt vrij' is sinds de middeleeuwen een gevelugelde uitdrukking. Zoals het landschap tot de Nederlandse identiteit is gaan behoren en het polderen onze tweede natuur is geworden, zo zijn onze historische steden uitdrukking van onze vrijheidsdrang. Centraal gezag is nooit een kenmerk van Nederland geweest. Nederlanders laten zich niet gauw wat zeggen. De macht wordt gewantrouwd.

Als je Nederlanders vraagt naar wat iemand tot een Nederlander maakt, staat vrijheid volgens het SCP hoog genoteerd. Dat geldt ook voor de 100 bezoekers aan de tentoonstelling Hoge Luchten, die ik in Stedelijk Museum Zutphen spreek. In grote meerderheid vatten de bezoekers 'vrijheid' op als 'vrijheid van meningsuiting'. In het onderzoek van het SCP geldt vrijheid als grote gemene deler voor veel Nederlanders, maar verschilt de invulling. Waar voor de een vrijheid betekent dat je vrij bent om vast te houden aan bepaalde tradities, is voor de ander vrijheid juist de mogelijkheid om daartegen te protesteren (*Denkend aan Nederland*, 2019).

Typerend voor deze vrijheidslievendheid is het schilderij van Nicolaas Baur. Het schilderij toont de spannende finish van een schaatswedstrijd in 1809 tussen 64 ongetrouwde vrouwen op Friese doorlopers. Houkje Gerrits van Veenwouden wint. De wedstrijd was destijds een hype. Men vond het onzedig dat de vrouwen hun jakjes uitdeden om vrijer te kunnen schaatsen. Stadslucht maakt vrij. Koning Lodewijk Napoleon besloot niet in de grijpen. Een Duitse bezoeker in Stedelijk Museum Zutphen merkt terecht op: "Op het schilderij van Baur hangt een sfeer van 'moet kunnen', met vrijgevochten vrouwen op de schaats en een baldadige jongen die in de boom is geklommen; typisch Nederlands, het wordt door de autoriteiten gedoogd."

Nicolaas Baur; *Schaatswedstrijd voor vrouwen op de stadsgracht te Leeuwarden*, 1809

Stadspoort

Nederland is niet alleen het land van boeren (Lage Landen) en van vissers (Koele Wateren), ook van vrije stadsburgers (Hoge Luchten).

In de middeleeuwen kwam er door het verlenen van stadsrechten een juridische grens tussen stad en platteland. Een stad met stadsrechten maakt inwoners vrij van lijfeigenschap. Stadspoorten worden het symbool van deze nieuwe status. Poorters zijn vrij om een beroep te leren, zich te verenigen in gilden en schutterijen, handel te drijven, belasting te heffen, recht te spreken, een bestuur te kiezen.

Geert Mak positioneert de identiteit van Nederland in de provinciestad. Daar is "het echte Nederland", in steden als Assen, Zutphen, Drachten, Gouda, Breda, Roermond, Zierikzee. Mak typeert die provinciesteden als burgerlijk, een beetje xenofob, toch ook vrijdenkend, behoudend en niet onfatsoenlijk. (Geert Mak; *De goede stad*, 2007)

Volgens Maarten Prak bestond er in de periode voor de Franse Revolutie meer democratie in de steden dan vaak gedacht wordt. De lokale democratie had de vorm van stadsraden, verkiezingen, verzoekschriften, broederschappen, buurtgroepen, gilden, schutterijen, enzovoorts. Vorsten stonden een bepaalde mate van autonomie toe. Met de Franse Revolutie van 1789 verschoof het burgerschap van stedelijk niveau naar staatsniveau. Gilden werden opgeheven. In 1795 werd het stadsrecht afgeschaft. Bijna alle stadspoorten zijn in de negentiende eeuw gesloopt.

Jan Weissenbruch nam de artistieke vrijheid om de stadspoort van Leerdam 180 graden om te draaien. Hij vond de buitenkant interessanter dan de stadskant. Leerdam is een stadje aan de Linge, dat in 1382 stadsrechten kreeg. Het schilderij dateert uit 1869, de Steigerpoort was toen al gesloopt. Weissenbruch is uitgegaan van de schetsen die hij rond 1860 in Leerdam maakte. Net op tijd. Hij schilderde in oude Hollandse stadjes de poorten, stadsmuren en huizen die in hoog tempo zouden worden afgebroken om plaats te maken voor de moderne tijd.

Burgerlijk, een beetje xenofob, toch ook vrijdenkend, behoudend maar niet onfatsoenlijk. Het echte Nederland was Zutphen, Assen, Breda, Roermond, Zierikzee, Gouda.

(Geert Mak; *De goede stad*, 2007)

Grondwet, artikel 9

Het recht tot vergadering en betoging wordt erkend, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.

Protest

Als er één gemeenschappelijke opvatting uit de honderden gesprekken tijdens de serie *Vier Elementen* opvalt, dan is het wel het belang dat bezoekers hechten aan de vrijheid van meningsuiting in Nederland. Dat is een groot goed. Niet vanzelfsprekend, want bevochten op de autoriteiten. Het begon met de Opstand in de zestiende eeuw, waarbij ‘protestanten’ tegen de rooms-katholieke overheersing protesteerden. In de Canon van Nederland is volop aandacht voor de geschiedenis van het verzet tegen tirannie, slavernij, kolonialisme, racisme.

Voerde in 1621 een strafexpeditie uit tegen één van de Banda-eilanden, omdat de bewoners tegen het verbod van de VOC in nootmuskaat leverden aan de Engelsen. Duizenden Bandanezen lieten hierbij het leven, de overlevenden werden naar Batavia gedeporteerd.

Het grote bronzen beeld werd eind negentiende eeuw gemaakt door Ferdinand Leenhoff, in de tijd dat Coen door de autoriteiten als nationale held werd gepositioneerd. Tot aan de Tweede Wereldoorlog werden er jaarlijks kransen gelegd bij het beeld. Sinds meer dan tien jaar gaan er stemmen op het beeld van de sokkel te halen en te verplaatsen naar het Westfries Museum. De gemeenteraad van Hoorn is verdeeld.

1581	Plakkaat van Verlating	bevrijding van tirannie
1795	Tula in Curaçao	opstand tegen slavernij
1860	Multatuli	protest tegen kolonialisme
1916	Aletta Jacobs	demonstratie voor vrouwenkiesrecht
1934	Anton de Kom	aanklacht tegen racisme

Paul Schnabel bespeurt in Nederland een “afkeer van opgelegd gezag. Een neiging tot eigenwijsheid en anarchie, tot verzet en protest, tot onwil om te buigen en te dienen”. Martin en Inge Riebeek maakten in hun videoproductie Stadslucht maakt vrij 41 portretten van stadsburgers die allen de vraag kregen: Voel je je vrij in deze stad? In sommige steden kwam een rebel aan het woord. In Zutphen was dat Petra, antivaxer. In haar videoportret spreekt Petra zich zeer fel uit tegen verplichte vaccinatie. Bijna geen enkele bezoeker is het eens met haar toon en haar standpunt, maar “zij mag het wel zeggen in ons land”.

In Hoorn kwam Marisella aan het woord, die zich verzet tegen het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen. Het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen (Hoorn, 1587 – Batavia, 1629) op het centrale plein van Hoorn is in 2012 voorzien van een tekst op de sokkel, waarin over Coen te lezen staat:

Videoportret door Martin & Inge Riebeek, Hoorn 2022

“Mijn naam is Marisella de Cuba. Ik ben 50 jaar, geboren op Aruba. Gelijkwaardigheid is voor mij heel belangrijk. Vrijheid is voor mij helaas niet vanzelfsprekend.”

Gezelligheid

Nederlanders hechten aan gezelligheid, aan het zitten rond het haardvuur, aan kaarslicht, aan bordspelletjes thuis, aan de barbecue in de tuin, aan de warmte van het verenigingsleven, het zangkoor en de harmonie. De huiselijkheid in Nederland is door veel schilders in de loop der eeuwen vastgelegd.

Tijdens Hete Vuren in Harlingen bleek de overgrote meerderheid van de bezoekers het schilderij van de Brabander Adriaan de Lelie, met de moeder die pannenkoeken bakt in de keuken, het meest typerende beeld voor Nederland te vinden. Ook de buitenlandse bezoekers beamen dit. De gezelligheid en huiselijkheid druipen van het doek af. Deze waarneming strookt met de mening van antropoloog Driessen: "De hang naar huiselijkheid in Europa is nergens zo sterk als in Nederland" (Wilma de Rek e.a.; *Encyclopedie der Nederlanden*, 2011).

Het tafereel met de koekenbakster roept herinneringen op aan de stralingswarmte van de kolenkachel, het fornuis van oma, het lichtje onder de theepot, de brandende kaarsjes in de kerstboom. Een derde van mijn gesprekspartners vindt dat het vroeger gezelliger was dan tegenwoordig. "Het vlammetje van saamhorigheid dooft." Vooral de individualisering en de 'sociale' media worden als boosdoeners aangewezen. Men ergert zich aan de kleinkinderen die alleen geïnteresseerd lijken in hun beeldscherm. De kinderen trekken zich met hun computer terug in hun eigen kamer.

Een andere, ongeveer even grote groep van bezoekers, wijst op de grote verdeeldheid vroeger in Nederland tijdens de verzuiling. Katholieken en protestanten leefden op gespannen voet, bepaald niet gezellig. De ouderwetse gezelligheid heeft andere vormen gekregen. Een hedendaagse schilder zou een

terras vol mensen schilderen om de hedendaagse gezelligheid te typeren. De huiselijkheid neemt misschien wel af, mensen zoeken de gezelligheid meer buitenshuis, op festivals, in strandtenten en op het terras. Je zou het de mediterranisering van Nederland kunnen noemen. Jongeren zoeken de gezelligheid en hun maten ook online op. Ze zijn meer wereldburgers en hebben minder moeite met leeftijdsgenoten waarvan de ouders uit Marokko of Turkije komen. Opvallend is, dat bezoekers die actief zijn in het vrijwilligerswerk positiever gestemd zijn over de sociale staat van Nederland dan diegenen die geen vrijwilligerswerk doen. Vrijwilligers zien veel hulpvaardigheid, sociale actie en altruïsme om zich heen.

Vroeger was het gezelliger	35%
Nieuwe vormen van gezelligheid	35%
Wij wel, samenleving niet	30%

De overige bezoekers hebben een minder uitgesproken mening, al vindt niemand dat de gezelligheid en saamhorigheid in de samenleving toenemen. De opinie van deze groep is samen te vatten in de stelling: Wij hebben het zelf en met onze kinderen nog altijd gezellig, maar de verhoudingen in de samenleving worden afstandelijker en killer.

Adriaan de Lelie; *De koekenbakster*, 19e eeuw

Trekschuit

Wie in 1756 van Den Haag naar Amsterdam moest reizen, ging met de trekschuit. Elke twee uur ging er een. Stipt op tijd, negen keer per dag. Je moest overstappen in Leidschendam, overstappen in Leiden, overstappen in Haarlem, overstappen in Halfweg. Na elf uur reizen was je er. Tussen Den Haag en Amsterdam reisden er in de tweede helft van de zeventiende eeuw jaarlijks meer dan een half miljoen passagiers. In Holland, Friesland en Groningen was het dé manier van intercity reizen. Het openbaar vervoer netwerk bestond uit 658 kilometer, een unicum in Europa. Betrouwbaar, gezellig, betaalbaar, veilig en op tijd.

Wat in Wenen het koffiehuis werd, was in Nederland de trekschuit. 'Meer dan een vervoermiddel' zou tegenwoordig de reclameslogan zijn. Een medium. Urenlang verkeerden reizigers, afkomstig uit verschillende bubbels, in elkaars gezelschap. Mannen én vrouwen. Voor vrouwen was de trekschuit een veilige manier om te reizen. In de trekschuit werd nieuws uitgewisseld, werden opinies gedeeld, werden politieke overtuigingen uitgedragen, werd geroddeld, werden er grappen gemaakt over de katholieke kerk, werden er pamfletten uitgedeeld.

In de trekschuit waren alle mensen gelijk, althans zo voelde het even. Rijk en arm, jong en oud, man en vrouw. En hoewel de trekschuit uit de vaart is genomen (een intercitytrein van Den Haag naar Amsterdam doet er nu een uur over en iedereen tuurt op zijn en haar mobiel), is de behoefte aan beleving van saamhorigheid, in hetzelfde schuitje zitten, niet afgenomen. Tijdens ontmoetingen met bezoekers van Hete Vuren wordt er nostalgisch gesproken over de stralingswarmte van de kolenkachel van vroeger en de geborgenheid van het kerkelijk leven. Die behoefte aan de beleving van saamhorigheid is er niet alleen bij ouderen. Jongeren zoeken nieuwe vormen van samenzijn in festivals en digitale communities. Collectief 'bruisen' tijdens Pinkpop, Zwarte Cross, Lowlands, Mysteryland, Into The Great Wide Open en tientallen andere evenementen op grote en kleinere schaal.

La Fargue; *De zwaaiikom in de trekvaart in Leidschendam*, 18e eeuw

Schaats

Wim Brands en Jeroen van Kan hebben in 2015 'een objectief zelfportret van Nederland in 51 voorwerpen' gemaakt, waar- onder de kaasschaaf, de koektrommel, de fiets en de sjoelbak. Voorwerpen die iets vertellen over ons nationaal karakter. Eén van die 51 voorwerpen is de schaats. In de serie *Vier Elementen* wordt heel wat geschaatst, zonder dat we daar bewust op selecteerden.

In de bundel met 51 voorwerpen verklaart Maarten 't Hart, een fervent schaatser, waarom er juist in Nederland zo veel geschaatst wordt. Al ons water is oppervlaktewater, bevindt zich in ondiepe meren, nog ondiepere sloten en in rivieren die telkens uitgebaggerd moeten worden. Omdat vrijwel al ons water oppervlaktewater is, bevriest het zodra de vorst invalt vrij snel. Anders dan in landen met diepe wateren, koelt het open water in Nederland bij vorst vrij snel af tot vier graden Celsius. Pas dan koelt het verder af en ontstaat er ijs. De gelegenheid maakt niet alleen de dief, ook de schaatser.

Riviergezicht
Van der Neer

Stadsgezicht
Van der Laan

Schaatswedstijd
Baur

Ijsvermaak
Couwenberg

Wat ijspret in cultureel opzicht zo bijzonder maakt, is dat het onderscheid in klassen en standen voor even wegvalt. Ijs is een gelijkmaker, net als carnaval. Respondenten op het groot-schalige onderzoek van het SCP in 2019, noemen opmerkelijk vaak de Elfstedentocht als typerend voor Nederland. Op het ijs begint iedereen met krabbelen, kan iedereen uitglijden, een smak maken. Het is een feest van verbroedering in een wereld die er even anders uitziet, wit, ijzig, besneeuwd.

Vier elementen

De vier elementen aarde, water, lucht en vuur blijken, in combinatie met de schilderijen uit het depot van het Rijksmuseum, een goede invalshoek om een open gesprek over de identiteit van Nederland te voeren. Het element aarde (Nederland is vlak) gaf stof tot gesprekken aan tafel over de hang naar gelijkheid. Het element water (Nederland half onder de zeespiegel) leidde tot gesprekken over maakbaarheid. Het element lucht (Stads-lucht maakt vrij) voerde tot gesprekken over de hoge waarde die Nederland toekent aan vrijheid. En het element vuur leidde tot de vraag hoe gezellig het nog is in Nederland. De meeste museumbezoekers zien dat de nationale identiteit van Nederland aan verandering onderhevig is. Sommigen juichen die veranderingen toe, anderen voelen zich bedreigd en verlangen terug naar het Nederland van vroeger. Als bedreigingen worden meermaals genoemd de individualisering, de immigratie en de klimaatverandering. De individualisering vermindert het gevoel van saamhorigheid, de immigratie ondermijnt de verzorgingsstaat en de opwarming van de aarde bedreigt het luctor et emergo van de Nederlandse leeuw; aldus een spraakmakend deel van de museumbezoekers.

Aarde / Gelijkheid

De meeste bezoekers zijn gehecht aan de kenmerken van het Nederlands landschap, de zee en de stranden, de heidevelden met de schapen, de polders met de wilgen. In het vlakke land herkennen ze de identiteit van Nederland. Schilders hebben dat fraai weergegeven. Gelijkheid als waarde staat in Nederland hoog in het vaandel, artikel 1 van de Grondwet. Als het over Nederland gaat beginnen vele bezoekers over de gelijkheid tussen man en vrouw en het homohuwelijk. In de mate van gelijkheid onderscheidt Nederland zich positief ten opzichte van vele andere landen in de wereld. Het maatschappelijk draagvlak voor gelijkheid als elementair kenmerk van de identiteit van Nederland is hoog; sommigen voegen eraan toe zich wel zorgen te maken over de toename van verschil in inkomen en vermogens in Nederland. Onvermijdelijk kwam het gesprek tijdens Lage Landen ook op de kwaliteit van de natuur in Nederland, de biodiversiteit, de stikstofproblematiek. Heeft de koe als symbool van de identiteit en de welvaart van Nederland haar langste tijd gehad?

Water / Maakbaarheid

De meerderheid van de 260 bezoekers die ik sprak beschouwen het element water van de vier elementen als meest typerend voor de identiteit van Nederland. Zowel in historisch perspectief als in feitelijk opzicht. Nederland is een geheel van grote rivieren, meren, gegraven sloten en kanalen, dijken, sluizen en dammen. Watermanagement. Nederlanders zijn trots op de Deltawerken en de Afsluitdijk. In de Canon van Nederland staat Water bovenaan. De watersnoodramp van 1953 staat bij de ouderen nog scherp op het netvlies. In de reeks van *Vier Elementen* werd de aflevering Koele Wateren ook relatief het best bezocht en hoogst gewaardeerd. Tijdens Koele Wateren ging het ook over de stijging van de zeespiegel, door ons expliciet geagendeerd in samenwerking met LOLA Landscape Architects. Is de strijd tegen het water vol te houden of moet Nederland meer gaan meebewegen met het water? Ontpolderen? Wat betekent dat voor de kaart van Nederland op langere termijn? Houden we grip op de ontwikkelingen?

Lucht / Vrijheid

De meerderheid van de 260 bezoekers die ik sprak beschouwen vrijheid niet alleen als elementair kenmerk van Nederland maar ook als het grootste goed. Het onderwerp was tijdens Hoge Luchten bijzonder actueel, omdat de tentoonstelling zich afspeelde tijdens de coronaperiode met al zijn beperkingen in bewegingsvrijheid en tijdens de brute inval van Rusland in Oekraïne. Vrijheid van meningsuiting, vrijheid van demonstratie tegen overheidsbeleid, vrijheid van moslims om hun eigen geloof te belijden. Principieel vastgelegd in de Grondwet van Nederland. In videoportretten spraken 41 burgers uit Hoorn, Harlingen, Zutphen, Bergen op Zoom en Gouda zich overtuigend uit over hun interpretatie van vrijheid. Veel bezoekers voegden overigens een 'mits' toe aan hun bijval voor vrijheid. Zij bedoelen daarmee: Vrijheid van het individu mag niet doorslaan en ten koste gaan van de vrijheid van de ander. We moeten het wel met elkaar rooien, dus soms inschikkelijk zijn, genoeg nemen met een compromis. Er bestaat grote ergernis over polarisatie, vooral ook over gedrag van politici in het Parlement. Neemt de veelgeroemde tolerantie in Nederland af? Wordt langdurig polderen vervangen door onnodig polariseren?

Vuur / Gezelligheid

Van de vier elementen is vuur het meest onzichtbaar. De kolenkachels zijn vervangen door centrale verwarming, het kaarslicht is vervangen door LED-licht; we roken geen pijpje meer, we steken geen sigaretje aan, we koken elektrisch. De genrestukken uit het depot van het Rijksmuseum tonen hoezeer het vuur schijnbaar uit ons dagelijks leven verdwenen is. Geldt dat ook voor de abstracte betekenis van vuur? Verdwijnen ook de gezelligheid, de saamhorigheid, de sociale passie? Tijdens Hete Vuren heb ik aan bezoekers de vraag gesteld: Waar zit het vuur in de huidige samenleving? Hebben we het nog wel gezellig met elkaar of vechten we elkaar de tent uit? Is gezelligheid nog steeds iets typisch Nederlands? Jongeren vertelden me dat de gezelligheid in Nederland is verschoven van binnenshuis naar buitenshuis. Als een schilder tegenwoordig een gezellig tafereel zou willen schilderen, zou zij of hij een caféterras schilderen. Ik heb die trend de mediterranisering van Nederland genoemd. Sommige ouderen stellen dat de saamhorigheid in de wijk sterk is afgenomen door de binnenkomst van buitenlanders, met andere gewoontes en een andere taal. Zo worden meerdere boosdoeners genoemd voor de vermeende afname van gezelligheid: individualisering, sociale media en het neoliberalisme. Het onderwerp houdt de bezoekers zeer bezig. Waar brandt het sociale vuur? Opvallend veel bezoekers noemen de waarde van het vrijwilligerswerk en het nabuurschap als tegengif en als voedingsbodem voor solidariteit. Nederland kan zich beroemen op een opmerkelijk grote mate van belangeloze inzet in allerlei verbanden en verenigingen.

Vervreemding

In het gesprek over identiteit speelt onmiskenbaar angst voor verlies van identiteit een rol. Veel gesprekspartners hebben het gevoel dat er getornd wordt aan de vijf bepalende factoren (blz. 8) en dat dat in hoog tempo gebeurt.

- 1. Geschiedenis** In de vaderlandse geschiedenis hebben de Tachtigjarige Oorlog en de Tweede Wereldoorlog lange tijd gefunctioneerd als referentiekader voor goed en kwaad. Een goede Nederlander kwam in verzet tegen Alva en tegen Hitler. De afgelopen jaren is dit zwart-wit verhaal door historici langzaamaan ontmythologiseerd. De Geuzen kunnen ook beschouwd worden als terroristen; ze martelden en onthoofden. Onze Gouden Eeuw was ook de eeuw van de slavernij. De Nederlandse Spoorwegen faciliteerden het vervoer van joden naar vernietigingskampen. Het geconstrueerde verleden, het houvast, wordt onteigend. Kunnen we nog trots zijn op ons Nederlanderschap?
- 2. Grondgebied** Er wordt aan ons landschap enorm getornd. Niet voor niks is de Vereniging van Natuurmonumenten (met 700.000 leden) bezorgd over de aantasting van het landschap. Weilanden verschrallen tot één-soortig raaigras. Windmolens doorkruisen de horizon. Grote lelijke dozen verrijzen overal langs de rijkswegen en geven de automobilist het nakijken. Varkensstallen lijken zonder vergunning gebouwd te kunnen worden. Er is sprake van een enorme verrommeling van het landschap. De lelijkheid wint. Bezoekers van Lage Landen vinden zonder uitzondering het Nederlands landschap van vroeger aantrekkelijker dan het landschap van nu.

- 3. Taal** Op onze middelbare scholen, hogescholen en universiteiten wordt het Nederlands steeds meer vervangen door het Engels. Op straat wordt niet alleen algemeen beschaafd Nederlands gesproken, maar kun je heel veel talen horen. Mensen voelen zich een vreemdeling in de eigen buurt. Beelden op TV uit de grote steden van wijken met heel veel bewoners met een migratieachtergrond maken verontrusting los in provincies buiten de Randstad. Buitenlandse begrippen en buitenlands jargon geven Nederlanders met een taalachterstand het gevoel dat ze er niet meer bij horen.
- 4. Waarden** De waarde 'gelijkheid', een waarde die in Nederland heel breed gedeeld wordt als onderdeel van onze identiteit, staat onder druk. Sommige nieuwkomers verwerpen met een beroep op hun geloof de gelijkheid van man en vrouw en plaatsen de man boven de vrouw. Homo's ervaren weer toenemende discriminatie. Joden durven geen keppel meer te dragen op straat. En Marokkaanse jongens worden gediscrimineerd wanneer ze stage willen lopen of solliciteren.
- 5. Rituelen** In het zwartepietendebat gaat het eigenlijk over rituelen. Het gaat niet over kinderen, over pakjesavond of over de schoorsteen. Aan de ene kant staat een groep gevestigden die zich een onschuldig gebruik niet wil laten afnemen door een groep buitenstaanders. Aan de andere kant staat een groep nieuwkomers die zich niet onnodig laat kwetsen door een vreemd ritueel en zich thuis wil voelen in het land van aankomst.

Hollandisering

In zijn essay *Hoe eigenaardig is Nederland?* schrijft Paul Schnabel dat Nederland steeds 'Hollander' wordt. Vanuit de ring van de grote steden in het westen neemt langs de snelwegen en spoorlijnen de urbanisatie toe. In het zuiden naar de Brabantse stedenrij, in het oosten en noorden naar Arnhem, Apeldoorn, Zwolle en Alkmaar. Ook de taal is aan het 'verhollandsen'. Ik heb zijn analyse voorgelegd aan mijn honderd gesprekspartners in het Markiezenhof, Bergen op Zoom.

Nederland wordt steeds Hollander	
Eens 60%	Oneens 40%

De meerderheid is het met de analyse van Schnabel eens, maar wordt er niet blij van. Holland, de Randstad is altijd al dominant geweest en dat neemt alleen maar toe. Deze meerderheid verwijst naar de verstedelijking en naar de media. Op TV gaat het alleen over het westen, alsof alles zich afspeelt in het westen. Tenzij er een aardbeving is in Groningen. Een mevrouw zegt: "'Ondersloot' wordt onderschat. Men doet in 'Bovensloot' alsof we achterlijk zijn." Gesprekspartners die het niet met de stelling eens zijn, denken bij 'Holland' aan de koeien van Willem Maris, de klompen, de molens. Dat 'Holland' is aan het verdwijnen. Nederland wordt niet steeds Hollander, Nederland wordt steeds internationaler; er komen meer migranten. "Ik hoop niet dat wij eindigen zoals de Indianen in een reservaat."

Een bezoeker vat pregnant samen wat voorstanders en tegenstanders met zoveel woorden zeggen: "Steden in de Randstad worden buitenlandser, de provincies worden Hollander." Anderen geloven dat laatste juist niet. Een Tukker blijft een Tukker.

De 'hollandisering' roept verzet op en een tegenbeweging die juist het belang van de Friese taal beklemtoont, de immateriële waarde van het carbidschieten, de uniciteit van de Limburgse vlaai. De aandacht voor de regionale geschiedenis groeit. De Canon van Nederland krijgt allerlei neefjes en nichtjes, de canon Drenthe, de Canon van Limburg. Naast het Fries Museum, het Drents Museum, het Westfries Museum, het Zeeuws Museum, het Noordbrabants Museum en het Limburgs Museum, wordt nu ook een lobby opgezet voor een Gelders Museum. Elke provincie een eigen Gouden Eeuw (L. Sicking e.a.; *Elke provincie een eigen Gouden Eeuw*, 2024).

Het Stadhuis op de Dam staat symbool voor het zelfbewustzijn en de geldingsdrang van de Amsterdamse burgerij in de Gouden Eeuw. Amsterdam heeft sinds die tijd de reputatie een van de meest vrijgevochten steden ter wereld te zijn. Het monumentale gebouw is niet voor Koning, Keizer, Admiraal neergezet, maar voor de heren van de Herengracht.

Jan Ekels; *De Dam in Amsterdam*, 18e eeuw

Individualisering

In groep 3 leren kinderen niet meer 'boom-roos-vis' als eerste woord te schrijven, ze leren 'ik' als eerste woord (Trouw, 19.02.2019). De individualisering is in Nederland ook doorgedrongen tot de basisschool. Velen van mijn 260 gesprekspartners wijzen de in hun ogen 'doorgeslagen' individualisering aan als oorzaak voor een afnemende betrokkenheid bij elkaar. Het is 'ieder voor zich'. 'Dat maak ik zelf wel uit'. Van oudsher hadden Nederlanders altijd al weinig op met autoriteiten. Toch waren lange tijd de kerk en de politieke partij en het gezin zingevende oriëntatiekaders. Die kaders zijn verschrompeld. De kerken zijn in hoog tempo leeggelopen. Nederland is inmiddels een van de meest seculiere landen ter wereld. In Nederland beschouwt 60 procent van de bevolking zich als ongelovig, terwijl dat in Duitsland 30 procent is. Een uitzondering op deze trend van ontkerkelijking vormen overigens enkele orthodoxe stromingen, zowel onder christenen als onder moslims. Daar wordt door anderen dan weer met enige jaloezie naar gekeken.

Ook de traditionele politieke partijen zijn leeg gelopen. De verzuiling, ooit een essentieel kenmerk van de bestuurlijke identiteit van Nederland, heeft afgedaan als integratiekader. Terwijl CDA, VVD en PvdA in 1989 nog 125 van de 150 zetels in de Tweede Kamer bezetten, hebben deze drie er nu na de verkiezingen in 2023 nog 54 over. De grootste partij in Nederland is nu een volstrekt geïndividualiseerde partij met slechts één lid.

En ook het gezin heeft heel veel terrein verloren. Sinds 1950 is de gemiddelde omvang van een huishouden in Nederland gehalveerd. Ongeveer 40% van de huishoudens in Nederland is een eenpersoonshuishouden. 'Bowling Alone' noemde Putnam deze afname van sociaal kapitaal in 1995. De behoefte om ergens bij te horen blijft overigens bestaan. Men wil gezien worden als bijzonder, erkend worden als individu. Respect wordt opgeëist. Het recht om anders te zijn. Soms ontleend aan de historische ontkenning van het bestaan van die groep. Zo is er een waaier aan seksuele identiteiten ontstaan LGBTTQQAAP (lesbian, gay, bisexual, transgender, transsexual, queer, questioning, intersex, aromantic, agender, pansexual). Sjoerd Beugelsdijk noemt dit een nieuwe vorm van hokjesdenken en een bijdrage aan de polarisatie van Nederland (*De verdeelde Nederlanden*, 2021).

Migratie

De Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen waarschuwt in 2024 dat bij ongewijzigd beleid 45% van de inwoners in 2050 een migratieachtergrond heeft. In de grote steden is dat nu al meer dan 50%. Koren op de molen van hen die het gevoel hebben dat Nederland overspoeld wordt door migranten. Ze vergeten dat in de Gouden Eeuw meer dan 50% van de inwoners van Amsterdam ook toen een migratie-achtergrond had. De definitie van mensen met een migratieachtergrond is nogal misleidend. Kinderen die in Nederland worden geboren en waarvan een van de ouders in een ver buitenland is geboren, krijgen in de officiële statistieken het label 'migratieachtergrond'. Dat telt lekker op. Sjoerd Beugelsdijk bepleit terecht om deze kinderen van migranten niet als migrant aan te merken (*De verdeelde Nederlanden*, 2021).

Op allerlei manieren kun je Nederland en Nederlanders in twee parten verdelen, polariseren. De ene helft is uit de klei getrokken, de andere helft is op het zand geboren (Lage Landen). Het ene deel leeft onder de zeespiegel, het andere deel leeft boven de zeespiegel (Koele Wateren). Je voelt je vooral een stadsmens, of je voelt je thuis op het platteland (Hoge Luchten). Je voelt je wel betrokken bij de samenleving of je bent afgehaakt (Hete Vuren). In vele gesprekken komt ook een andere tweedeling aan de orde: Je hebt een migratieachtergrond of je bent een autochtone Nederlander. Migratie. En dan gaat het niet over de expats van ASML, de arbeidsmigrant in het Westland of de buitenlandse studenten aan de universiteiten, zelfs niet over de vluchtelingen uit Oekraïne, maar dan gaat het over vreemdelingen met een donkere huidskleur, over moslims, over vluchtelingen uit Afghanistan en Noord-Afrika,

over jonge mannen die overlast bezorgen zonder kans op asiel, over Turkse en Marokkaanse jongens van tweede en derde generatie die ontsporen.

Veel 'autochtone' museumbezoekers realiseren zich niet dat zij zelf ook een migratieachtergrond hebben. Het is maar hoe ver je terugkijkt. Mensen met een Surinaamse, Antilliaanse of Indische achtergrond, Molukkers, zeelui uit China, Italianen, Hongaren, Vlamingen, Portugese joden, Franse hugenoten, trekarbeiders uit Duitsland, Vikingen, om een verre van volledige greep te doen uit de migratiegeschiedenis. Ze hebben zich in de loop der eeuwen in Nederland gevestigd, kinderen gekregen. Nog verder terug blijken Nederlanders af te stammen van de Yamnaya, de steppebevolking van Oekraïne die 5.000 jaar geleden Europa ging koloniseren en zich ook vestigde in de lage landen.

Museumbezoekers uiten hun zorg niet alleen over het aantal migranten, maar ook over de ongecontroleerde toegang. De meeste bezoekers zijn bereid oorlogsvluchtelingen gastvrij te ontvangen, maar zijn bezorgd over de toename van illegale migratie. Men heeft het gevoel dat de overheid het niet in de hand heeft. Blijkbaar bepalen mensensmokkelaars de toeloop en omvang, niet de regering of de verenigde naties van Europa. Er ontbreekt een migratiebeleid. Een Nederlands migratiebeleid in Europees verband en Europese buitengrenzen zijn noodzakelijk om een gevoel van collectieve identiteit te behouden. Wat in de middeleeuwen de stadspoort was, zou in de 21e eeuw een Europese buitengrens moeten zijn.

Etienne de Waele; *Twee loonwerkers aan het avondmaal*, Arsis 2019

De stichting Arsis in Bergen op Zoom organiseerde tijdens Lage Landen een tentoonstelling van beeldend kunstenaars als reactie op de schilderijen uit het Rijksmuseum. Er werden 200 kunstwerken aangeboden. Een jury selecteerde 20 werken om te exposeren in het Markiezenhof. *Twee loonwerkers aan het avondmaal* was één van de geselecteerde werken.

Polarisatie

Tijdens Hete Vuren wordt meerdere keren verzucht: "Wij hebben het onder elkaar nog wel gezellig, maar voor de rest wordt het er niet gezelliger op." Dat rijmt op een boek van Paul Schnabel met als titel *Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht* (Paul Schnabel, 2018).

Op de vraag of de kwaliteit van de samenleving in termen van vrijheid, gelijkheid en tolerantie toeneemt of afneemt, zegt de meerderheid van mijn gesprekspartners zonder aarzeling dat die afneemt. Men is bezorgd. Er heerst onbehagen. Deze respondenten refereren aan de laatste dertig jaar. In de tijd van de wederopbouw en in de hippietijd gingen de mensen beter met elkaar om. De individuele vrijheid is de afgelopen jaren weliswaar toegenomen, maar de economische ongelijkheid is veel groter geworden. Er heerst een graicultuur. De intolerantie is gegroeid. De acceptatie van homo's neemt af. De preutsheid neemt toe. De sfeer is onverzoenlijker met dat 'woke-gedonder' en het genderverhaal. De onderlinge agressie neemt toe. De polarisatie in de samenleving baart zorgen. Tegenstellingen worden uitvergroot. De polarisatie, waar zo veel bezoekers een hekel aan zeggen te hebben, wordt uitgevochten in twee domeinen. In de Tweede Kamer, waar Kamerleden elkaar voor rotte vis uitmaken. En op straat, waar de lontjes steeds korter worden, waar de boeren met hun trekkers oprukken, waar 'from the river to the sea' gescandeerd wordt als solidariteit voor een terreurbeweging, waar het antisemitisme toeneemt, en waar vrouwen met hoofddoekjes bespuugd worden.

Voor deze gesprekspartners is het glas van de samenleving meer dan halfleeg. Men is oprecht bezorgd dat het in de samenleving de verkeerde kant opgaat. Ieder voor zich. Meer dan eens worden de sociale media aangewezen als de motor voor verdeeldheid en polarisatie. Sommigen hebben ook moeite met het tempo van de samenleving. Alles verandert, normen, omgangsvormen. Alles is gericht op acute bevrediging. Dat is een van de redenen om liever buiten te wonen dan in de grote stad, om keuzestress te vermijden.

En dan is er nog een andere groep onder de museumbezoekers. Deze groep ziet een golfbeweging. Deze groep is noch optimistisch, noch pessimistisch. Het grote accent op het individuele belang zal na verloop van tijd wel weer afgewisseld worden met een accent op het collectieve belang, het algemeen belang. Net zo goed als het marktdenken nu op zijn retour lijkt te zijn, terwijl dat toch de afgelopen dertig jaar dominant was in de politiek. Zo kan ook de polarisatie weer afnemen, als er een gezamenlijke uitdaging ligt, bijvoorbeeld in het tegengaan van een klimaatcrisis. Het is een pendule.

Politisering

Het gekrakeel over de vertaling van het zangerige gedicht van Amanda Gorman, *The Hill We Climb*, is illustratief voor de ontsporing van het debat over identiteit. Gorman droeg deze tekst voor tijdens de inauguratie van Joe Biden in een hartstochtelijke poging tot verzoening; na het polariserend presidentschap van Trump, daags na de bestorming van het Capitool door zijn aanhangers.

Amanda Gorman is een 'zwarte' vrouw. Uitgeverij Meulenhoff stelde voor, na overleg met Amanda Gorman, de tekst te laten vertalen door dichter Marieke Lucas Rijneveld. En toen kwam de identiteitspolitie langs. Rijneveld was niet 'zwart' en zou dus nooit goed kunnen vertalen. Rijneveld werd omgedoopt tot een 'witte' dichter. De ophef werd zo groot, dat Marieke Lucas Rijneveld zich terugtrok en de uitgever zich gedwongen voelde een andere vertaler te zoeken, met de goede huidskleur. Wie nog dacht, zoals ik, dat goede poëzie kleurenblind is, kwam bedrogen uit. Mensen worden gereduceerd tot hun kleur, of tot hun geloof, waarmee het gehele idee van het gedicht *The Hill We Climb* teniet wordt gedaan.

Tijdens de loop van de tentoonstelling heeft identiteitspolitiek ook in Nederland een grote vlucht genomen. Zo sterk zelfs, dat dit bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer op 22 november 2023 tot een politieke aardverschuiving heeft geleid. De meest kosmopolitisch georiënteerde partijen, D66 en Volt, verloren. De partij van het nostalgisch nationalisme, de PVV van Wilders, won fors en werd de grootste partij van Nederland. Anders dan Máxima, beweert de PVV dat dé Nederlander wel degelijk bestaat, Henk en Ingrid. Het politiek programma luidt kortweg: Eigen volk eerst, de grenzen dicht voor vreemdelingen en gelukzoekers. De identiteit van Nederland wordt bedreigd door de binnenkomst van immigranten, vaak moslims. Deze immigranten worden voorgetrokken, profiteren van 'onze' verzorgingsstaat, vormen in de grote steden al de helft van de bevolking. De PVV wil daarmee kappen en terug naar de overzichtelijke wereld van vroeger. Daarmee verwoordt de PVV een internationale trend in de westerse wereld, waarvan Trump, Boris Johnson, Marine Le Pen en Orban de retorisch meest begaafde vertolkers zijn.

Tegenover deze rechtse invulling van identiteitspolitiek, heeft zich ook een linkse invulling van identiteitspolitiek luidruchtig gemanifesteerd. Kortweg: iedere Nederlander heeft recht op zijn eigen identiteit, heeft een keuzepakket LGBTQI+, verdient respect en eist een plek onder de zon op. Wie tegenspartelt, is een racist of een seksist of een nazaat van een kolonialist. Het algemeen belang bestaat niet, want het algemeen belang is een verkapt vorm van het systeembelang of van het belang van de witte mannen. Ook deze linkse identiteitspolitiek heeft een tekort aan nuance en empathie. Marjolein Moorman heeft in haar boek *Rood in Wassenaar* beschreven hoe fnuikend deze identiteitspolitiek kan uitwerken in de dagelijkse omgang. Ze noemt het een "lappendeken van deelbelangen".

"We sluiten onszelf en elkaar op in groepen met een gedeelde identiteit. En daarmee stopt helaas vaak de bereidheid om als burger over de grenzen van je eigen groep, je eigen gelijk, heen te kijken naar het grotere geheel, het algemeen belang, gezamenlijke oplossingen: dat is waar politiek over zou moeten gaan" (Marjolein Moorman; *Rood in Wassenaar*, 2022).

Ruimtelijke ordening

Het Planbureau voor de Leefomgeving heeft in 2023 vier scenario's voor de inrichting van Nederland in 2050 ontwikkeld. Gezien alle opgaven (klimaat, woningtekort, stikstof, personeelstekort, migratie) zijn er ruimtelijk scherpe keuzes nodig. Niet alles kan. Ook onder de paar honderd bezoekers die ik sprak tijdens de tentoonstellingen over de *Vier Elementen*, is er behoefte aan een richtingwijzer. Men heeft het gevoel dat het land dobbert, dat de politiek geen grip heeft op de ontwikkelingen en dat het gezag niet weet welke kant het op moet.

Het Planbureau onderscheidt vier scenario's:

- Mondiaal Ondernemend, gericht op economische groei, profit
- Snelle Wereld, gericht op digitalisering, profit
- Groen Land, gericht op welzijn, natuur, planet
- Regionaal Geworteld, gericht op kleinschaligheid, people

In de gesprekken zijn deze scenario's niet expliciet besproken. Aspecten kwamen natuurlijk wel aan de orde. Zo viel op dat veel bezoekers in het Markiezenhof, Bergen op Zoom, het gevoel hadden dat het beleid te veel gericht is op de Randstad, te weinig op de Regio. Deze bezoekers voelen zich achtergesteld, verwaarloosd, niet serieus genomen. Impliciet spraken deze bezoekers zich uit voor het vierde scenario. In Zutphen was de stemming anders. Bij een meerderheid van de bezoekers in Zutphen zou het derde scenario waarschijnlijk de meeste stemmen krijgen; ook onder degenen die op latere leeftijd uit de Randstad vertrokken zijn om in Gelderland meer van de omgeving te kunnen genieten.

Welke voorkeur je ook hebt, de stijging van de zeespiegel is een gamechanger. Het wordt door experts niet langer voor onmogelijk gehouden dat de zeespiegel in de Noordzee in 2100 twee meter stijgt en richting 2200 misschien wel zes meter. Dan zal Nederland te maken krijgen met een sterke groei van emigratie, dan zal het aantal inwoners dalen, de woningbehoefte afnemen en de waterveiligheid een veel grotere opgave worden. De laagste polders worden ontpolderd, er vindt een verhuisbeweging plaats van west naar oost; landbouw op het water in voormalige polders zal een grote vlucht nemen.

Voormalig Rijksbouwmeester Floris Alkemade heeft een mooi boekje geschreven over de kunst van richting te veranderen, *De toekomst van Nederland*, 2020. Alkemade ziet 'oogverblindend mooie Hollandse waterlandschappen' voor zich. Een treffend citaat: "Het zullen niet de betonnen keermuren zijn waar we ons achter moeten gaan verschuilen, de bescherming zal gezocht moeten worden in het ruimte geven aan het water [...] Als laaggelegen, welvarend en goedgeorganiseerd land, beschikken we over unieke mogelijkheden en een rijke ervaring in de omgang met de bijna niet te beheersen natuurkracht van het opkomend water. Het heeft onze cultuur en identiteit gevormd. In de loop der eeuwen is er een planning- en ontwerpcultuur uit ontstaan van waaruit we in staat zijn nu de verdere kennis en inzichten te ontwikkelen die niet alleen het eigen land maar de hele wereld dringend nodig heeft. Ook al zijn we een klein land, deze uitgangspositie schept niet alleen mogelijkheden maar ook verantwoordelijkheid."

Johan Klein; *Hedwigepolder*, Arsis 2019

Uit het juryrapport van Arsis: "De Hedwigepolder van fotograaf Klein is schitterend gecomponeerd en doet denken aan een Mondriaan."

In 2005 werd besloten om de Hedwigepolder in Zeeuws-Vlaanderen te ontpolderen om het natuurverlies als gevolg van het uitdiepen van de Westerschelde te compenseren. Het plan stuitte op verzet binnen de Provinciale Staten van Zeeland en de Eerste Kamer. Na allerlei onderzoek en meerdere juridische procedures is uiteindelijk in 2022 een begin gemaakt met de ontpoldering.

Balanceren

Francis Fukuyama ziet overal in de wereld een polarisatie in het debat over identiteit. Aan de ene kant wordt betoogd dat de nationale identiteit bedreigd wordt door kwade invloeden van buitenaf. De bijbehorende identiteitspolitiek is gericht op het sluiten van de grenzen, het uitsluiten van de vreemdeling. Men beroept zich op een morele superioriteit, eigen volk eerst. Aan de andere kant van het spectrum zoekt men een exclusieve identiteit in de eigen subgroep, het eigen gender, de eigen huidskleur. Men eist geaccepteerd te worden als buitengewoon bijzonder, het is de identiteit van de splinter. In zijn boek zoekt Fukuyama een uitweg uit deze polarisatie. Hij zoekt naar een begrip van nationale identiteit, dat niet uitsluit maar juist samenbindt, inclusief (*Identiteit*, 2019).

Ook Kees Schuyt zoekt naar een balans. Hij hekelt zowel de opvatting van extreem-rechts die het anders zijn van de 'inferieure ander' accentueert, als de opvatting van extreem-links die het anders zijn van het 'superieure zelf' beklemtoont. Tolerantie blijft in de ogen van Schuyt een maatschappelijke voorwaarde voor een goed functionerende democratie. Dat wil zeggen een dubbele loyaliteit: een toewijding aan de eigen opvatting én aan het politieke systeem dat regels stelt voor het omgaan met politieke verschillen (*Begrensde tolerantie*, 2023).

Volgens Beugelsdijk is de norm 'Dat bepaal ik zelf wel' dominant geworden in de Nederlandse samenleving. Net als Fukuyama en Schuyt, zoekt Beugelsdijk naar een middenweg, de goede balans, een 'wij'. Identiteit kan gebruikt worden om verdeeldheid te zaaien, maar het kan ook gebruikt worden om mensen te verenigen in een democratie. De meerderheid moet het standpunt van de minderheid kunnen respecteren, net zo goed als dat de minderheid de uitkomst van een democratisch proces moet respecteren. Vrijheid is niet alleen een individueel recht, maar ook een collectieve plicht. Een plicht om te luisteren naar een ander die wat minder op jou lijkt (*De verdeelde Nederlanden*, 2021).

Sjoerd Beugelsdijk doet in zijn boek negen behartenswaardige suggesties om verdere polarisatie in Nederland tegen te gaan. In direct verband met mijn eigen verslag noem ik twee van zijn concrete suggesties om een betere balans te krijgen.

- Richt de verzorgingsstaat universeler in. De AOW is een goed voorbeeld van een universele voorziening, een voorziening voor iedereen. Nederland kent een zeer verfijnd stelsel van toeslagen, heffingen en kortingen, ook wel doolhof of sorteermachine genoemd. De kinderopvang-toeslag is een voorbeeld van zo'n selectieve voorziening. Een meer universele verzorgingsstaat bindt alle burgers, geeft aan wat het betekent om Nederlander te zijn.
- Definieer kinderen van migranten niet als migranten. Van diegenen die in de officiële statistieken gerekend worden tot inwoners met een migratieachtergrond, is de helft in Nederland geboren. Dat zijn dus heel misleidende 'tsunami'-statistieken van het CBS. Beugelsdijk bepleit om alleen eerste-generatie-migrant 'migranten' te noemen. Hun kinderen die in Nederland zijn geboren, zijn geen migranten. Het zijn 'kinderen van migranten'.

Hoofdstuk VIII — WIE WIJ WILLEN ZIJN

Het verhaal

Wat is het verhaal dat we onze kinderen willen vertellen over het land waarin we wonen? Wat betekent het om Nederlander te zijn? Wat vertellen we aan vreemdelingen, expats, buitenlandse studenten, vluchtelingen uit Oekraïne en Syrië en Afrika, arbeidsmigranten die een goed bestaan zoeken in Nederland? Er bestaan vele Nederlanden. Het Nederland van Amsterdammers is anders dan het Nederland van Venlonaren. Het maakt nogal wat uit of je van de klei bent of van de zandgronden. Het maakt nogal wat uit of je ouders moslim zijn of ongelovig. Enzovoorts. Er zijn vele verschillen. Maar, is er ook een gemene deler? Of is diversiteit het enige dat ons bindt?

Uit de gesprekken met honderden bezoekers tijdens de reizende tentoonstelling maak ik op dat er bij velen behoefte bestaat aan een bindend verhaal, toekomst gericht. Geen blauwdruk, want dat roept direct verzet op. Ook geen sprookje, maar iets daar tussenin. Kiza Magendane legt er de nadruk op dat migranten en niet-migrant in ieder geval twee dingen delen: een gemeenschappelijk territorium en een kans om vorm te geven aan de toekomst in Nederland (*Met Nederland in therapie*, 2021).

Een goed identitair verhaal heeft een drieslag: Waar komen we vandaan? Wat zijn de bedreigingen? Waar gaan we naar toe? De geschiedenis van Nederland is tijdens de reizende tentoonstelling van allerlei kanten belicht, mede dankzij bijdrages van Schnabel, Kennedy en Prak. De Canon van Nederland werd vernieuwd tijdens de looptijd van de reizende tentoonstelling en maakt nu meer plaats voor de geschiedenis van het kolonialisme, de slavernij, de vrouwenemancipatie. De oorlog tussen Rusland en Oekraïne drong uiteraard ook door tot de wandelgangen van de musea. Als er iets is dat ons bindt, dan is het wel de bestaande vrijheid in Nederland. Het maatschappelijk draagvlak voor artikel 7 van de Grondwet is groot. Opvallend veel bezoekers stellen overigens wel een grens aan de vrijheid van meningsuiting; ze storen zich aan het ongeremd

beledigen, haat zaaien, kwetsen en polariseren. Als door de vrijheid van de één de vrijheid van de ander in gedrang komt, is er iets mis. Behalve de zorg om polarisatie zijn er nog meer bedreigingen tijdens de open gesprekken aan tafel genoemd. Bewoners van het platteland vrezen verlies van identiteit door een oprukkende stad met alle stedelijke sociale problemen van dien. Bij doorvragen gaat het dan vaak om vrees voor de binnenkomst van migranten uit Afrika, moslims met een ander geloof, een andere cultuur. En een grote zorg is ook de klimaatverandering. Die verandering wordt niet ontkend, eigenlijk ook niet gebagatelliseerd, maar men weet er geen raad mee. Wat gaat het allemaal betekenen?

In dit hoofdstuk VIII probeer ik enkele lijnen te trekken uit alle gesprekken, ook gebruik makend van het grote SCP-onderzoek naar identiteit onder 5.000 respondenten in 2019 en de boeken van Floris Alkemade, Sjoerd Beugelsdijk en Will Tiemeijer over identiteit (zie boekenlijst achterin). Ik begin bij de klassieke grondrechten van de Grondwet; de existentiële basis van Nederland. Naar mijn mening is de Grondwet belangrijker in het verhaal over identiteit dan het koekje bij de thee, het Wilhelmus, het Koningshuis of Max Verstappen bij elkaar. Bij een goed verhaal over identiteit horen ook iconen. In de zeventiende eeuw waren dat de koe en de leeuw en de schaats. In het depot van het Rijksmuseum zijn heel veel oude koeien te vinden. Ik heb gezocht naar iconen die een toekomstgericht verhaal over identiteit eigentijdser vertolken.

Afrondend zal ik in hoofdstuk X tien stellingen poneren als bijdrage aan het maatschappelijk debat over de nationale identiteit van Nederland. Niet zozeer gericht op wat Nederland eigenlijk is, maar op wat we van Nederland willen maken.

Voorbij de stadspoort

Bijna elke stad in Nederland bouwde in de middeleeuwen stadspoorten, vaak als onderdeel van een muur rond de stad; verdedigingswerken.

De stadspoort regelde de toegang tot de stad. Gezagsdragers konden aan de stad stadsrechten verlenen. 'Poorters' binnen de muren verkregen zo stadsrechten, zoals het recht om zich te verenigen of handel te drijven. Met hun stadsrechten onderscheidde de stedelingen zich zowel van de vreemdelingen, landlopers en marskramers als van de bewoners van het omringende land, de boeren en hun knechten. Nederland was een land van steden.

In de Franse tijd, rond 1800, werden de 'Heerlijke rechten' afgeschaft. Napoleon maakte een einde aan de status van de vestingsteden. Naar Frans voorbeeld werd een nationale Grondwet opgesteld, *De staatsregeling van het Bataafsche volk*, 1798. In deze Grondwet wordt onder andere de vrijheid van godsdienst, drukpers en vergadering geformuleerd. In de jaren daarna worden de stadsmuren en poorten een voor een gesloopt om ruimte te maken voor stadsuitbreiding en verkeersdoorbraken. De Stadspoort in Leerdam (blz. 29) wordt in 1863 gesloopt. Schilders leggen de stadspoorten voor de sloop in heel Nederland nog gauw vast als souvenir aan een voorbijje tijd. Sommige stadspoorten ontsnappen aan de sloop door een actief monumentenbeleid en vormen nu een toeristische attractie.

Sinds 1798 wordt er regelmatig aan de teksten van de Grondwet gesleuteld, worden de klassieke rechten uitgebreid en de Koning aan banden gelegd. In 1848 wordt door de liberaal Thorbecke een geheel nieuwe versie van de Grondwet opgesteld, nog steeds de basistekst van onze huidige Grondwet, waarvan in 2023 het 175-jarig bestaan werd gevierd. Ook de versie van 1848 is regelmatig gereviseerd. De laatste wijziging dateert van 2023, toen in de Grondwet het verbod op discriminatie om handicap of seksuele gerichtheid toegevoegd werd aan artikel 1. Voorstellen van eerst Pim Fortuyn en later Geert Wilders om het discriminatieverbod uit de Grondwet te schrappen, hebben tot nu toe onvoldoende weerklank gevonden.

De Grondwet is een soort verdedigingswerk voor alle Nederlanders, niet bestaand uit stenen maar uit rechten. Elke Nederlander wordt door de Grondwet beschermd en kan bij de onafhankelijke rechter een beroep doen op de Grondwet.

De Grondwet mag niet een loutere vorm, zij moet een nationale kracht wezen. Onze legers, onze vestingwerken, onze rivieren zullen een algemeen gevaar niet van ons afwenden. Maar ons zedelijk, ons constitutioneel te versterken, ja onoverwinnelijk te maken, dit hangt van ons af.

(Citaat van Thorbecke bij Remieg Aerts; *Thorbecke wil het*, 2018)

Op een van de drukste kruispunten van Utrecht, vlakbij het Centraal Station en de Ulu-moskee, is op 3 november 2023 een metershoge muurschildering onthuld die de waarde van de Grondwet en Artikel 1 in het bijzonder benadrukt. Het initiatief kwam van twee rechtenstudenten. Kunstenaar Pauline Phoa maakte het ontwerp. De Strakke Hand maakte de muurschildering. Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht, handicap, seksuele gerichtheid of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.

Voorbij de koe

De koe is een nationaal icoon voor Nederland (blz. 19). De niet geoormerkte, grazende koe verwijst naar het sappige land van vrije boeren. Niet zo gek dus, dat een politiek voorstel om het aantal koeien te halveren op zo veel verzet stuit, ook buiten de kring van melkveehouders. Het wordt gevoeld als een regelrechte aanval op de identiteit van Nederland. Niet alleen India heeft heilige koeien, Nederland ook. Dat sappige land van vrije boeren bestaat echter al lang niet meer dankzij ruilverkaveling en schaalvergroting. In Nederland wordt de koe in toenemende mate geassocieerd met megastallen, met raaigras, met ammoniak, met CO₂. Intussen rukt de wolf op, mascotte van natuurliefhebbers uit de stad, ecologen en vegetariërs. Koe versus wolf, polarisatie anno 2024.

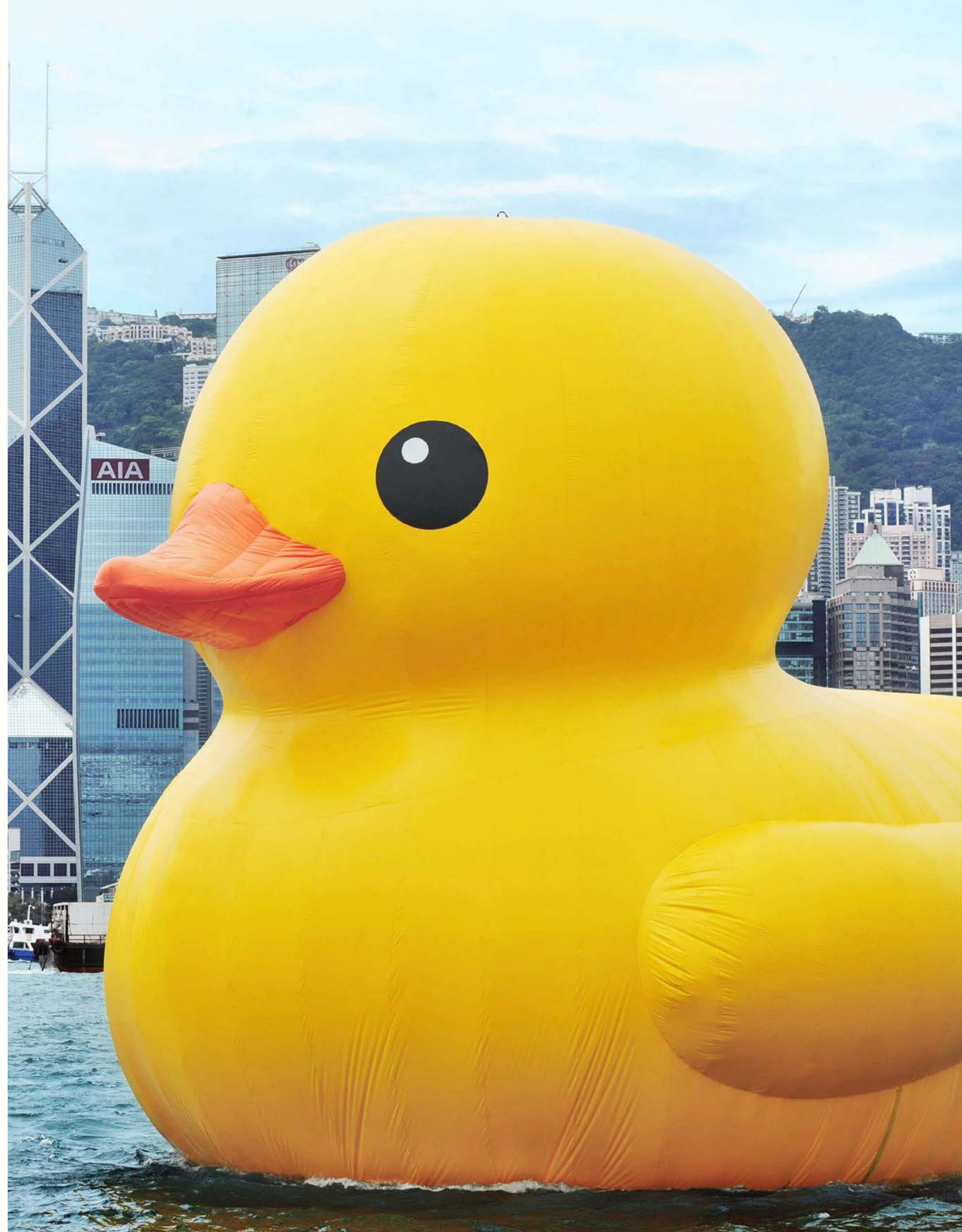
Willem Maris; *Eenden*, ca.1900

In een gesprek over de toekomst van Nederland is de koe niet langer het meest geschikte icoon. De koe is aan de verliezende hand, als het mestoverschot ons te veel wordt, als de zeespiegel sterk stijgt en er ontpolderd wordt, als er steeds minder vlees gegeten wordt, als natuurbehoud een belangrijker waarde wordt. We moeten op zoek naar een ander dier. Niet zijnde de wolf, want die werkt ook polariserend. We zoeken een dier dat sympathie oproept zowel bij stedelingen als bij plattelanders. Een dier dat zich niet alleen happy voelt op het land, maar vooral ook in het water en in de lucht. Nu schilderde Willem Maris niet alleen koeien, maar ook eenden. Het Rijksmuseum heeft diverse eenden van Willem Maris in bezit.

In plaats van de koe wil ik de eend graag voorstellen als icoon voor Nederland. De eend wordt minder geassocieerd met stikstof en ammoniak, is geen kuddedier, is wel graag in gezelschap en voelt zich thuis in het water, roept warme gevoelens op, staat symbool voor evenwicht en vertrouwen, voor warmte en bescherming, voor gratie en troost. Bij uitstek dus geschikt als beeld voor Nederland, veel meer dan de koe, laat staan de leeuw. De wilde eend is oorspronkelijk afkomstig van het noordelijk halfrond, maar voelt zich intussen ook thuis in Australië en Nieuw-Zeeland. Dus ook voor emigranten heel herkenbaar.

De Nederlandse ontwerper Florentijn Hofman heeft met zijn 26 meter hoge badeend in heel de wereld een glimlach tevoorschijn getoverd. Een iconisch beeld.

Florentijn Hofman; *Rubber Duck*, 21e eeuw

Voorbij de schaats

De schaats is typerend voor Nederland (blz. 37). In het onderzoek *Denkend aan Nederland* noemen opvallend veel respondenten ijspret en de Elfstedentocht kenmerkend voor Nederland, even hoog scorend als het Sinterklaasfeest; en hoger scorend dan bijvoorbeeld de Nachtwacht van Rembrandt of het Nederlands volkslied. Toch is het al heel lang geleden dat de Elfstedentocht kon worden verreden. De laatste was in 1997, meer dan 25 jaar geleden. Vanwege de klimaatverandering neemt de ijspret in Nederland af. Voor veel mensen betekent dat een bedreiging voor de identiteit van Nederland. Ijspret is met name een fenomeen waarin de sociale identiteit van Nederland gezamenlijk beleefd kan worden, zonder onderscheid naar klasse of sekse of leeftijd. En daarom zo populair. Het depot van het Rijksmuseum bevat honderden prenten en schilderijen met afbeeldingen van ijspret en schaatsen. Het zijn uitingen van echt Nederlandse vormen van gezelligheid en saamhorigheid, ongedwongen, informeel. Daarmee past de ijspret in de rij van paasvuren, carbidschieten, vreugdevuren op het strand tijdens oud en nieuw, carnaval, bloemencorso, vendelzwaaien, voetbalderby's, allemaal immaterieel erfgoed, typerend voor een bepaalde streek in Nederland. Sommige tradities verflauwen, andere tradities ontstaan, zoals Opzoomer Mee in Rotterdam en Pinkpop in Landgraaf.

Ook iconen waarin de identiteit van Nederland wordt uitgedrukt veranderen met de tijd. De koe wordt vervangen door de eend. En de schaats kan als icoon vervangen worden door de OV-fiets, ingenieus bedacht door Ronald Haverman. Overal een fiets. De OV-fiets is een typisch Nederlands product, uniseks, statusneutraal en massaal aanwezig in de openbare ruimte. Er zijn inmiddels 24.000 OV-fietsen op de weg. De OV-fiets vormt een schakel tussen het collectief (het openbaar vervoer met de trein) en het individu. En daarmee past de OV-fiets prima bij het hybride begrip van identiteit. Alle 24.000 OV-fietsen zijn gelijk en toch voel je je vrij wanneer je je verplaatst op de blauw-gele mobiel en medegebruikers tegenkomt. De organisatie van dit fietsenpark is eveneens typisch Nederlands, pragmatisch, fijnmazig en op maat. Het zijn vaak buitenstaanders die je wijzen op de unieke aspecten van je eigen samenleving. En dat is nu ook weer het geval. De Canadees Chris Bruntlett, schrijver van *The Dutch Blueprint for Urban Vitality*, is lyrisch over de Nederlandse OV-fiets.

Voorbij de pannenkoek

Elsje, Fiederelsje
Zet je klompjes bij 't vuur
Moeder bakt pannenkoeken
Maar het meel is zo duur

Tingelingeling pannenkoek
Stroop met rozijnen
Tingelingeling pannenkoek
Kom op bezoek

Dit kinderliedje dateert van meer dan honderd jaar geleden en is bekend geworden door het kinderkoor van Jacob Hamel. Honderdjarigen kennen het liedje nog uit hun hoofd, maar in de hedendaagse kinderopvang wordt het liedje niet meer gezongen.

Ook het schilderij van Adriaan de Lelie met de koekenbakster (blz. 33) uit 1800 wordt nog herkend als echt Hollands, maar het tafereel tref je nergens meer zo aan, met open vuur in de keuken en een stoof om je voeten te verwarmen. De dochter komt aan de ouders haar vrijer voorstellen; hij werpt een blik naar binnen. Als moeder een dikke pannenkoek bakt, betekent dat dat de jongen geaccepteerd wordt in het gezin. Een dunne pannenkoek komt neer op een afwijzing. Dit gezinsgebruik is geheel uitgestorven. Het gezin als hoeksteen van de samenleving werd gevierd met pannenkoeken. Pannenkoek met stroop blijft een heerlijk gerecht, maar als icoon voor Nederland niet langer van toepassing.

Is er een culinair alternatief, dat beter past bij het huidige multicultureel Nederland waar het gezin niet langer zo dominant is? De pizza gooit hoge ogen. De basis van de huidige pizza komt uit Napels, al kenden de Vikingen de pizza ook al; ronde deegbodems met diverse ingrediënten. De beroemdste pizzabakker van Napels, Raffaele Esposito, mocht begin negentiende eeuw zijn kunsten laten zien aan koning Umberto I en zijn vrouw Margaretha. Hij bakte de pizza in de kleuren van de Italiaanse vlag, rood, wit en groen; tomaten, mozzarella en basilicum. Vanuit Napels is de pizza een zegetocht begonnen over de hele wereld. De Amerikaanse variant is dik, de Turkse variant is kruidig. Italiaanse migranten brachten de pizza ook naar Nederland. Nederlandse kinderen lusten inmiddels liever pizza dan pannenkoek. Het aantal pizzeria's in Nederland overtreft al jaren het aantal pannenkoekenrestaurants en het verschil wordt groter.

De Nederlandse variant van de pizza is de Pizza Máxima; rood, wit, blauw. Tomaten uit het Westland, Hollandse geitenkaas, ansjovis uit de visvangst bij Bergen op Zoom.

Ik kan aan u vertellen dat u
pizza's moet gaan eten

En wie niet naar me luisteren wil
die moet 't zelf maar weten

Een pizza is een ronde schijf
met kaas en veel tomaten

De onderkant is van karton maar
dat heb niemand in de gaten

(André van Duin, *Pizzalied*)

Rotterdam mag zich gelukkig prijzen met dit beeld, dat met een zelfbewuste jonge vrouw het hedendaagse moderne, multiculturele Nederland symboliseert.

(Paul Steenhuis in NRC, 5 juni 2023)

Voorbij Coen

Het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen in Hoorn is omstreden (blz. 31). Het beeld werd opgericht in de negentiende eeuw om de nationale trots te voeden. Nation building, dat was belangrijk in de tijd dat België zich had afgescheiden van Nederland. Met dit beeld greep Hoorn terug op het roemruchte verleden van de VOC. Overigens was het beeld bij plaatsing op het centrale plein van Hoorn ook al omstreden. In hun krant *Recht voor allen* verketterden de socialisten in Hoorn het beeld: "Coen is en blijft een hond." De gemeenteraad van Hoorn is verdeeld over wat er met dit beeld van een massamoordenaar, de slachter van Banda, moet gebeuren. Laten staan op zijn sokkel? Naar het museum brengen?

Er zijn heel wat helden en heldinnen die geschikter zijn om te poseren op het plein in Hoorn. Om maar enkele hoofdrolspelers uit de Canon van Nederland te noemen:

- Multatuli
- Aletta Jacobs
- Anton de Kom

En als het een erflater uit Hoorn moet zijn, is Johannes Tenthoff wellicht een geschikte gegadigde, de rode dominee, eind negentiende eeuw.

In 2023 is in Rotterdam een beeld geplaatst dat in alles een contrast vormt met het beeld van Coen. Het beeld staat stoer op het stationsplein. Een jonge vrouw. Gewoon. Het beeld heet *Moments Contained*, met een verwijzing naar haar zelfbewuste houding, naar de vuist die ze gebald in haar broekzak houdt. Ze is strijdbaar, ze beheerst zich, ze is ontspannen, kom maar op.

COEN	MOMENTS CONTAINED
man	vrouw
op sokkel	op straat
laarzen	Nikes
autoriteit	burger
gewelddadig	beheerst
blank	gekleurd
uniform	casual

Thomas J Price; *Moments Contained*, 2023

Nederland kantelt

Wanneer de zee de komende 200 jaar met meerdere meters gaat stijgen, is er een nieuw Plan nodig. Tijdens de tentoonstelling Koele Wateren hebben we in samenwerking met LOLA Landscape Architects een futuristische laag toegevoegd aan de kunsttentoonstelling. *Oostwaarts*, een plan, waarbij het westen van Nederland ontpolderd wordt en het oosten verstedelijkt (blz. 77). Dit plan is uitgewerkt in vijf scenario's en omgezet in vijf animatiefilms door Metropolisfilm.

Het scenario van wonen en boeren op het water voor Holland.
Het scenario van wonen en werken op terpen voor Friesland.
Het scenario van een grote verhuizing van west naar een metropool in Oost.
Het scenario van het verplaatsen van de culturele hoofdstad naar Noord-Brabant.
Het scenario van onderwater toerisme in de oude steden van het Groene Hart.

Eeuwenlang was Holland dominant in de lage landen. Drenthe was geen echte provincie, een niemandsland. Oost-Nederland werd beschouwd als gebied dat in geval van nood kon worden opgeofferd om de Randstad te beschermen dankzij de Hollandse Waterlinie. Noord-Brabant en delen van Limburg waren Generaliteitslanden en kregen vanwege hun katholieke karakter geen volwaardige plaats in het protestantse Holland. De Randstad is in allerlei opzichten nog steeds dominant. In het toekomstscenario Oostwaarts gaat deze verhouding grondig kantelen. Bedrijven en bewoners trekken weg uit het westen en gaan zich vestigen in hoger gelegen gebieden. De euregio's worden veel belangrijker. In plaats van de strijd van de Nederlandse leeuw tegen het water, komt er een strategie van meebewegen; ruimte voor de zee en de rivier.

Daarmee verschuiven de machtsverhoudingen in Nederland. De Amsterdamse Zuidas verhuist naar Hanzecity. De Haagse stolp verhuist naar Arnhem. De culturele elite verhuist naar 's-Hertogenbosch. Nederlanders emigreren in toenemende mate naar Nedersaksen (9 miljoen inwoners) en Noordrijn-Westfalen (18 miljoen inwoners, waarvan nu al 70.000 Nederlandse staatsburgers).

De kanteling betekent een aardverschuiving in het zelfbeeld, de identiteit en de interne machtsverhoudingen. De grens tussen Nederland en Duitsland wordt nog poreuzer. De kaart van Nederland krijgt weer de trekken van heel vroeger toen er nog water klotste in de regio waar nu nog Schiphol ligt. Migranten zullen goed kunnen omgaan met deze volksverhuizing, ze zijn gewend zich aan te passen aan nieuwe ontwikkelingen. Nederlanders die denken al eeuwen geworteld te zijn in Holland, zullen het moeilijker hebben met deze kanteling.

M5 heeft per stad experts, ondernemers, vrijdenkers en theatermensen bijeengebracht rond de vraag: Wat te doen indien de zeespiegel inderdaad meters gaat stijgen in de loop van 200 jaar. Dat heeft vijf fantasievolle scenario's opgeleverd. Zo gaan de boeren rond Hoorn over op zilte teelt, strijkt de Amsterdamse Zuidas in HanzeCity (Zutphen/Zwolle) neer, wordt Harlingen op een deltaterp opgekrikt, ontwikkelt Bergen op Zoom zich tot een mainport en trekt Gouda onder-water toeristen aan. Metropolisfilm heeft de scenario's omgezet in animatiefilms. Om het gesprek open naar de toekomst te houden, zijn de films geraffineerd onbeholpen vormgegeven.

De zilte teelt van Hoorn

Zutphen, HanzeCity

Deltaterp Harlingen

Mainport Bergen op Zoom

Gouda Atlantis

Toen

Aan een paar honderd bezoekers van de reeks tentoonstellingen heb ik de vraag voorgelegd welk element en welk schilderij per tentoonstelling zij het meest typerend voor Nederland vinden. Het element 'water' blijkt verreweg het hoogst te scoren. Nederland ontleent zijn elementaire identiteit in belangrijke mate aan het vele water.

Niet toevallig zijn drie van de vier typerende schilderijen ook water gerelateerd. De koeien van Willem Maris grazen op een drassig weiland. Het vermaak van Barend Avercamp speelt zich af op bevroren water. Door de stadspoort van Jan Weissenbruch heen kun je het riviertje de Linge zien liggen. De beeldvorming van Nederland is in belangrijke mate door schilders uit de zeventiende en negentiende eeuw vastgelegd. Het vierde schilderij met de koekenbakster drukt vooral gezelligheid uit en toont de waarde van een huiselijk gezinsleven.

Alle vier de beelden zijn inmiddels achterhaald door de feiten. Het zijn meer nabeelden van Nederland. De koeien staan in een megastal. Schaatsen op natuurijs is vanwege de opwarming van de aarde uitzonderlijk geworden. De meeste stadspoorten zijn gesloopt en de scherpe grenzen tussen stad en platteland zijn vervaagd. En de traditionele huiselijkheid erodeert door massaal gebruik van sociale media en door de verplaatsing van de gezelligheid naar buiten, de mediterranisering van Nederland.

De optelsom van deze veranderingen roept bij veel bezoekers het gevoel op dat Nederland iets kwijtraakt. Nu zijn museumbezoekers wellicht iets behoudender ingesteld dan de gemiddelde Nederlander en in ieder geval gemiddeld iets ouder, maar groter onderzoek wijst uit dat het gevoel van verlies breder gedeeld wordt.

Nu

In plaats van de koe, de schaats, de poort en de pannenkoek introduceer ik een nieuw kwartet voor Nederland. Meer bij de tijd; eveneens gekoppeld aan de vier elementen. De Eend, de OV-fiets, Europa, de Pizza.

De badeend, ontworpen door Florentijn Hofman, is een product van Nederlands design, verenigt plattelanders en stedelingen, verwarmt de harten van kinderen en ouderen, verovert de wereld met een glimlach en is dus heel geschikt als nieuw icoon voor de (inter)nationale identiteit van Nederland. De eend dobbert over het water, blijft in alle scenario's van veranderend Nederland overeind.

De OV-fiets is ook een Nederlandse uitvinding, ontworpen door Ronald Haverman. Net als de schaats, is de OV-fiets een democratisch vervoermiddel, uiterst herkenbaar uitgevoerd in de kleuren geel en blauw. Uit grootschalig onderzoek blijkt dat de fiets onder Nederlanders heel hoog scoort als kenmerk voor Nederland; buitenlanders delen die mening.

Terwijl de Nederlandse identiteit mede is gevormd door de oorlogen met Spanje, Engeland, Frankrijk, België en Duitsland, ligt de identitaire toekomst van Nederland in Europa. De Europese vlag bestaat uit een cirkel van 12 gouden sterren op een blauwe achtergrond. De rangschikking in een cirkel symboliseert de verbondenheid tussen de landen van Europa. In het Verdrag van Lissabon (2007) zijn de Europese grondrechten vastgelegd, verrassend progressief geformuleerd in vergelijking met de tekst van de Nederlandse Grondwet; zoals de vrijheid om van godsdienst te veranderen, de vrijheid van kunsten en wetenschappen, de gelijkheid van vrouwen en mannen ook in beloning, het recht van kinderen om hun mening te uiten, het recht van ouderen om aan het maatschappelijk en cultureel leven deel te nemen, het recht van werknemers op een jaarlijkse vakantie met behoud van loon.

Voor de typisch Nederlandse pannenkoek komt de pizza in de plaats. De pizza past perfect bij de trend van mediterranisering van onze gezelligheid. Er zijn in Nederland nu 1.545 pizzeria's. Het aantal pizzeria's is de afgelopen tien jaar verdubbeld. De pizza is een eeuwenoud product uit de landen rond de Middellandse Zee, Turkije, Griekenland, Italië. Homerus noemde de pizza al in een van zijn verzen. In Nederland werden pizza's populair door Italiaanse migranten na de Tweede Wereldoorlog. Nationale Pizzadag valt op 9 februari 2025. Pizza Máxima wordt gebakken in de kleuren van de Nederlandse vlag, rood – wit – blauw.

De vele gesprekken met bezoekers hebben geleid tot tien stellingen over de ideële, nationale identiteit van Nederland. Wat willen wij zijn? Deze tien stellingen komen geheel voor mijn eigen rekening en zijn bedoeld als bijdrage aan het maatschappelijk debat. Máxima trapte het debat af toen zij in 2007 zei: "Dé Nederlander bestaat niet", waarop Wilders jaren later in 2023 zei: "Wij zijn het spuugzat. Wij willen dat de Nederlander weer op één komt te staan. Wij gaan ervoor zorgen dat Nederland weer van de Nederlanders wordt. Dat die asieltsunami en die migratie wordt beperkt." Dit is het speelveld van het debat, tussen Máxima en Wilders. Nationale identiteit is niet een statisch gegeven. Nationale identiteit is een vervolgverhaal dat wordt doorgegeven door ouders aan kinderen, door grootouders aan kleinkinderen, door leerkrachten aan leerlingen, door gevestigden aan nieuwkomers. En die kinderen en kleinkinderen en leerlingen en nieuwkomers zullen er hun eigen draai aan geven. De Grondwet is de stabiele factor in die dynamiek, maar is tevens work in progress.

Stelling 1 – NEDERLAND

Nederland is een vrijheidslievend land, waar burgers sterk hechten aan gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen; een democratie; een land waar iedereen Nederlands en Engels spreekt; een dicht bevolkt land waar de inwoners rekening houden met elkaar; een klein land, gelegen in de uitmonding van grote rivieren en aan de Noordzee; een land dat steeds opnieuw vorm gegeven wordt; een land met goede gemeenschapsvoorzieningen; een immigratieland; een land dat samenwerkt in Europees verband om uitdagingen het hoofd te bieden; een land waar vrijwillige inzet hoog gewaardeerd wordt.

Stelling 2 – VRIJHEID

De vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van vereniging en de persvrijheid zijn essentiële waarden voor de identiteit van Nederland en liggen als zodanig vast in de artikelen 7 en 9 van de Grondwet. Alle burgers in Nederland kunnen een beroep doen op deze vrijheden. Deze vrijheden zijn overigens geen vrijbrief om haat te zaaien, op te roepen tot geweld, onnodig te kwetsen, de Koran te verbranden. Discriminatie, haatmails en haatsprekkoren zijn ontoelaatbaar.

Stelling 3 – GELIJKHEID

'Gelijkheid van allen voor de wet' is van essentiële betekenis voor de identiteit van Nederland, en is als zodanig vastgelegd in artikel 1 van de Grondwet. De onafhankelijkheid van de rechterlijke macht hangt hiermee nauw samen en is eveneens essentieel. Het is de taak van de overheid om disproportionele ongelijkheid in inkomen en vermogen te nivelleren. Toenevende ongelijkheid in inkomen en vermogen in Nederland is een voedingsbodem voor rancune, wantrouwen en polarisatie. Naast een norm voor bestaanszekerheid, een minimum-inkomen, is een norm voor excessieve rijkdom, een maximum-inkomen, gewenst (Ingrid Robeyns; *Limitarisme*, 2023). Alle inkomens boven dat maximum wordt afgeroomd en bestemd voor de gemeenschap.

Stelling 4 – TAAL

Nederland is tweetalig. De eerste taal in Nederland is de Nederlandse taal. Nederlandse les begint al tijdens de voor-schoolse opvang voor iedereen, een openbare voorziening, een maatschappelijke 'trekschuit'. De tweede taal in Nederland is de Engelse taal. Docenten en studenten in Nederland behoren de Nederlandse of de Engelse taal goed te beheersen. Liefst beide talen. Immigranten leren het Nederlands of Engels in voldoende mate om zich te kunnen redden in het maatschappelijk verkeer. Het is de taak van de overheid om toe te zien op de taalvaardigheid van nieuwkomers en te voorzien in voldoende voorzieningen voor verplichte taalles.

Stelling 5 – EUROPA

De grondrechten van vrijheid en gelijkheid voor de wet zijn niet exclusief voor de identiteit van Nederland, maar worden in Europa gedeeld. Nederland ontleent zijn identiteit deels aan Europa, zoals de staat New York (19 miljoen inwoners) onderdeel is van de Verenigde Staten. Grensoverschrijdende problemen in Nederland (energie, klimaat, migratie) zullen toch in Europees verband moeten worden aangepakt (Robert Menasse; *Die Welt von morgen*, 2024). De grenzen van Europa zijn de buitengrenzen van Nederland. Engels is de voertaal van Europa. De positie van Europa zou in de Grondwet van Nederland verankerd moeten worden. De huidige Grondwet is bestuurlijk gezien te bekrompen.

Stelling 6 – MIGRATIE

Nederland is feitelijk een immigratieland, maar mist immigratiebeleid. Het oogluikend toestaan van arbeidsmigratie en asielmigratie is een voedingsbodem gebleken voor onzekerheid en rancune. Om te beginnen is een meerjarig migratiebeleid nodig; een beleid dat voorziet in streefcijfers, criteria en voldoende middelen zodat de maatschappij zich op de consequenties kan instellen. De Europese buitengrenzen moeten niet alleen beter bewaakt worden, maar ook voorzien van leslokalen om Engels te leren, zodat nieuwkomers zich kunnen redden in heel Europa en daarbuiten.

Stelling 7 – ONGELOOF

In Nederland hebben christenen, moslims en joden dezelfde rechten. Geloof is een privékwesitie. Nederland is geen christelijke staat. Staat en kerk zijn gescheiden. Even elementair als de vrijheid van godsdienst, is de vrijheid van ongelooft, de vrijheid om niet of niet meer in God of Allah te geloven. De vrijheid van ongelooft zou ook in de Grondwet mogen worden vastgelegd. Er zijn in Nederland meer agnosten, atheïsten en humanisten dan kerk- en moskeegangers. Het is niet vol te houden dat acht van onze elf officiële feestdagen aan het christelijk geloof gekoppeld zijn.

Stelling 8 – TOLERANTIE

Waar zovelen met zo grote diversiteit in afkomst op zo'n klein stukje aarde samenwonen, is tolerantie van levensbelang. Tolerantie, in de dagelijkse betekenis van 'rekening houden met elkaar'. Deze tolerantie past bij een Nederlandse traditie, eeuwen geleden al onder woorden gebracht door de Europeaan Desiderius Erasmus. Tolerantie is altijd begrensd. Een tussenruimte tussen wat je onverschillig laat en wat ondraaglijk is. In een gedeelde tolerantieruimte kun je respect niet opeisen, maar moet je die van anderen krijgen.

Stelling 9 – KLIMAAT

Klimaattransitie is een van de grootste uitdagingen voor een land dat deels onder de zeespiegel ligt; een land waarvan eerst de kolenmijnen in Limburg en onlangs ook de gasvelden gesloten zijn. Een land dat overschakelt naar elektriciteit en naar biologisch boeren. Een land dat op de Noordzee zeggenschap heeft over een gebied dat groter is dan het vasteland; een ruimte die 70 gigawatt windenergie kan gaan leveren. Een land, waar inwoners en bedrijven uit het volle Westen zich steeds meer gaan oriënteren op de landsdelen in het Oosten.

Stelling 10 – PARTICIPATIE

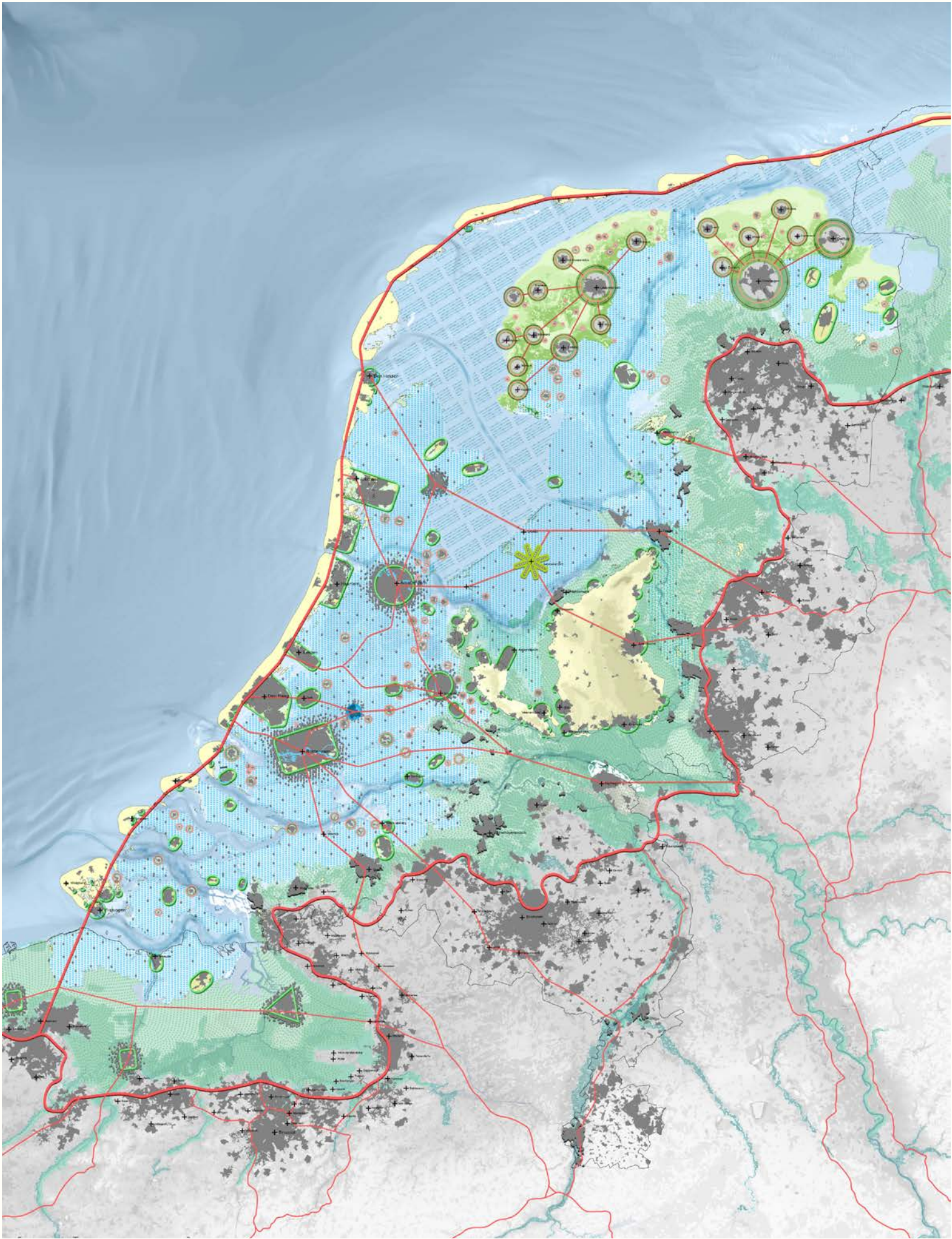
Van iedere gezonde inwoner van Nederland tussen 18 en 75 jaar mag een bijdrage aan de kwaliteit van de samenleving verwacht worden, pro bono. Migranten van buiten de EU moeten, om het Nederlanderschap te verwerven, een participatieverklaring ondertekenen: "Iedereen draagt dezelfde verantwoordelijkheid om, waar mogelijk, bij te dragen aan een prettige en veilige samenleving. Dit kan onder andere door middel van vrijwilligerswerk." Eigenlijk mag zo'n handtekening verwacht worden van alle 18-jarigen en ouder in Nederland, niet alleen van migranten.

De Nederlandse samenleving blinkt internationaal gezien uit in de omvang van vrijwilligerswerk, mantelzorg, burenhulp, verenigingswerk, kerkenwerk, voedselbank, medezeggenschap, mienskip enz. Deze grote mate van sociale activiteit is een kenmerk van de Nederlandse identiteit en bevorderlijk voor identificatie. Wie actief is, voelt zich meer betrokken bij de maatschappij, wordt minder pessimistisch over de medemens. Nederland kan met recht trots zijn op de Delta-werken, maar ook trots op het zijn van Europees koploper in vrijwilligerswerk.

Samenvatting

Element	AARDE	WATER	LUCHT	VUUR
Tentoonstelling	Lage Landen	Koele Wateren	Hoge Luchten	Hete Vuren
Schilderijen	landschappen	riviergezichten	stadsgezichten	taferelen
Verhaal	gelijkheid	maakbaarheid	vrijheid	gezelligheid
Iconen toen	koe	schaats	stadspoort	pannenkoek
Iconen nu	eend	OV-fiets	Europa	pizza

LOLA Landscape Architects; *Nederland in 2200, Oostwaarts*

Marcel van Tienen; *Brabantse boer in geïndustrialiseerd landschap*, Arsis 2019

AARDE

Videoportret door Riebeek; *Frank en vrij aan de IJssel*, 2021

WATER

Videoportret door Riebeek; Anne Marie, "Dat wat je ten diepste bent, kun je niet verliezen", 2021

LUCHT

Irene Ooms-Rijs; *Ultiem genot*, Arsis 2023

VUUR

Boekenlijst

<u>Remieg Aerts</u> ; <i>Thorbecke wil het</i> , 2018	<u>Robert Menasse</u> ; <i>Die Welt von morgen</i> , 2024
<u>Remieg Aerts</u> ; <i>Denkend aan Nederland</i> , 2022	<u>Marjolein Moorman</u> ; <i>Rood in Wassenaar</i> , 2022
<u>Floris Alkemade</u> ; <i>De toekomst van Nederland</i> , 2020	<u>Herman Pleij</u> ; <i>Moet kunnen; op zoek naar een Nederlandse identiteit</i> , 2017
<u>Sjoerd Beugelsdijk</u> ; <i>De verdeelde Nederlanden</i> , 2021	<u>Maarten Prak</u> ; <i>Stadsburgers. Stedelijk burgerschap voor de Franse Revolutie</i> , 2019
<u>Wim Brands e.a.</u> ; <i>Nederland, een objectief zelfportret in 51 voorwerpen</i> , 2015	<u>Maarten Prak</u> ; <i>Vrijheid en geldingsdrang in Nederlands Gouden Eeuw</i> , 2020
<i>Canon van Nederland</i> , 2020	<u>Ronald van Raak</u> ; <i>Erasmus, Spinoza en dat wat ons bindt</i> , 2024
<u>René Cuperus & De Voogd</u> ; <i>Atlas van Afgehaakt Nederland</i> , 2021	<u>Wilma de Rek, e.a.</u> ; <i>Encyclopedie der Nederlanden</i> , 2012
<u>Mark Elchardus</u> ; <i>Reset, over identiteit, gemeenschap en democratie</i> , 2022	<u>Ingrid Robeyns</u> ; <i>Limitarisme</i> , 2023
<u>Francis Fukuyama</u> ; <i>Identiteit</i> , 2019	<u>Paul Schnabel</u> ; <i>Hoe eigenaardig is Nederland</i> , 2018 (catalogus Lage Landen)
Rapport van de Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050; <i>Gematigde groei</i> , 2024	<u>Paul Schnabel</u> ; <i>Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht</i> , 2018
<u>loop Goudsblom</u> ; <i>Vuur en beschaving</i> , 2015	<u>Kees Schuyt</u> ; <i>Begrensde tolerantie</i> , 2023
<u>loep de Hart</u> ; <i>Wat ons typeert en wat ons bindt: het burgerperspectief</i> , SCP, 2019	<u>L. Sicking e.a.</u> ; <i>Elke provincie een eigen Gouden Eeuw</i> , 2024
<u>Glenn Helberg</u> ; <i>Als ik luister</i> , 2022	<u>Pieter Steinz</u> ; <i>De kunst die ons continent bindt</i> , 2015
<u>Ioris Jan Hellevoort</u> ; <i>De wortels van ons land</i> , 2022	SCP; <i>Vrijwilligerswerk in meervoud</i> , 2019
<u>Lotte Jensen</u> ; <i>Wij en het water</i> , 2022	SCP; <i>Denkend aan Nederland</i> , 2019
<u>James Kennedy</u> ; <i>The art of a nation</i> , 2019 (catalogus Koele Wateren)	SCP; <i>Sociale en culturele ontwikkelingen</i> , 2024
<u>Sandra Langereis</u> ; <i>Erasmus dwarsdenker</i> , 2021	<u>Will Tiemeijer</u> ; <i>Project Nederland. Van feitelijke naar gewenste nationale identiteit</i> , 2021
<u>Geert Mak</u> ; <i>De goede stad</i> , 2007	<u>Auke van der Woud</u> ; <i>Het lege land</i> , 2016
<u>Kiza Magendane</u> ; <i>Met Nederland in therapie</i> , 2021	

Colofon

Tekst Gerard de Kleijn
Vormgeving 3MegaWatt ontwerpers BNO
Bruiklenen Rijksmuseum, met dank aan Taco Dibbits, Jenny Reynaerts, Eefje van der Weijden
Samenwerking binnen stichting M6 Ad Geerdink, Tiana Wilhelm, Hugo ter Avest, Cees Meijer, Claartje Rijkers, Marc de Beyer, Femke Hajtjema, Bert Mennings, Paulo Martina
Inhoudelijke samenwerking met Atelier NL LOLA Landscape Architects Metropolisfilm Martin & Inge Riebeek Arsis
Project Vier Elementen mede mogelijk gemaakt door Mondriaanfonds, VSBfonds, Cultuurfonds, Zabawas, Janivo Stichting, BNG Cultuurfonds, Hendrik Muller Fonds, Gravin van Bylandt Stichting, VriendenLoterij
Fotografie Johan Klein (blz. 53), Ivar Pel (blz. 59), Martin Dijkstra (blz. 63), Rinus van Denderen (blz. 65), Aad Hoogendoorn (blz. 67)

Lijst afbeeldingen

Lijst (details van) schilderijen uit het bezit van het Rijksmuseum, Amsterdam.
De codes verwijzen naar Rijksstudio, waar per schilderij aanvullende informatie aanwezig is.

Bladzijde	Schilder	Titel	Rijksstudiocode
5	Arent Arentsz.	<i>Vissers en boeren</i>	sk-a-1448
7	Jan Steen	<i>Tweeërlei spel</i>	sk-a-3347
9	Willem Witsen	<i>Moestuin</i>	sk-a-2951
11	Johannes W. Bilders	<i>De heide bij Wolfheze</i>	sk-a-1008
12	Jacob Maris	<i>Polder na onweer</i>	sk-a-2987
12	Jacob Maris	<i>De Schreierstoren</i>	sk-a-2702
12	Jacob Maris	<i>Moe gewaakt</i>	sk-a-2463
13	Jacob Maris	<i>Schelpenvissen</i>	sk-a-2457
17	H.W. Schweickhardt	<i>Vissers en turfstekende boeren</i>	sk-a-4946
19	Willem Maris	<i>Koeien in een drassig weiland</i>	sk-a-1887
21	Pieter Bertichen	<i>De scheepstimmerwerf</i>	sk-c-1539
23	anoniem	<i>Landschap met overtoom</i>	sk-a-132
25	Matthijs Maris	<i>Souvenir d'Amsterdam</i>	sk-a-2704
27	Nicolaas Baur	<i>Schaatswedstrijd voor vrouwen</i>	sk-a-5020
29	Jan Weissenbruch	<i>Stadspoort te Leerdam</i>	sk-a-1160
33	Adriaan de Lelie	<i>De koekenbakster</i>	sk-a-2294
35	Paulus C. La Fargue	<i>De zwaaikom</i>	sk-a-4937
36	A.J. Couwenberg	<i>Ijsvermaak op een stadsgracht</i>	sk-a-1022
36	Dirk Jan van der Laan	<i>Stadsgezicht in de winter</i>	sk-c-171
36	Aert van der Neer	<i>Riviergezicht bij winter</i>	sk-c-191
37	Barend Avercamp	<i>Ijsvermaak</i>	sk-a-3286
41	Cornelis Springer	<i>Gezicht op Den Haag</i>	sk-a-4875
43	Jan Ekels	<i>De Dam in Amsterdam</i>	sk-a-689
45	Isaac Israëls	<i>Jonge vrouw</i>	sk-a-4679
49	Abraham Beerstraten	<i>Slag tegen de Turken</i>	sk-a-3737
51	Gabriël Metsu	<i>De wapensmid</i>	sk-a-2156
55	Jan Toorop	<i>De schelpenvisser</i>	sk-a-3349
60	Willem Maris	<i>Eenden</i>	sk-a-2525

Overige illustraties:

Bladzijde	Maker	Titel
15	Atelier NL	<i>De Kleigravers</i>
31	Martin & Inge Riebeek	<i>Videoportret Marisella</i>
47	Etienne De Waele	<i>Twee loonwerkers</i>
53	Johan Klein	<i>Hedwigepolder</i>
57	Martin & Inge Riebeek	videoportretten <i>Stadsburgers</i>
59	Pauline Phoa	<i>Artikel 1</i>
61	Florentijn Hofman	<i>Rubber Duck</i>
63	Ronald Haverman	OV-fiets
65	Luciano	Pizza Máxima
67	Thomas J. Price	<i>Moments Contained</i>
69	Metropolisfilm	Animatiefilms <i>MMCC</i>
73	Milo Rottinghuis	<i>Thorbecke</i>
77	LOLA Landscape Architects	<i>Nederland in 2200, Oostwaarts</i>
78	Marcel van Tienen	<i>Brabantse boer</i>
79	Martin & Inge Riebeek	<i>Videoportret Frank</i>
80	Martin & Inge Riebeek	<i>Videoportret Anne Marie</i>
81	Irene Ooms-Rijs	<i>Ultiem genot</i>

VIER MAAL NEDERLAND

AARDE WATER LUCHT VUUR

Gerard de Kleijn bedacht het concept voor het project Vier Elementen en nam het initiatief tot oprichting van stichting M6, zes samenwerkende musea. In het depot van het Rijksmuseum selecteerde hij 150 schilderijen, onderverdeeld naar aarde, water, lucht en vuur. In samenwerking met de zes directeuren en de staf van de betrokken musea en in afstemming met de staf van het Rijksmuseum, werd het project onder zijn leiding uitgevoerd. Bij elke tentoonstelling stelde hij een publicatie samen. Ontwerpers, landschapsarchitecten, filmers, videomakers en singer-songwriters leverden een actuele bijdrage aan de reeks van 20 tentoonstellingen. Gerard de Kleijn is socioloog.

schattenuithetrijks.nl

stichting
de zes
samenwerkende
musea
in Nederland

